

Від головного редактора

Свобода і Єдність

У 25-ту річницю величної події — проголошення Незалежності України — я згадую німецький лозунг “Freiheit und Einheit” (“Свобода і Єдність”), присвячений 25-річчю Німецької єдності. Між цими ювілеями є аналогії та різкі відмінності.

Як стверджують німецькі експерти, основним досягненням Німеччини в прагненні до єдності сходу і заходу країни є факт остаточного руйнування “стіни в головах” людей цих двох частин німецької держави.

На жаль, ми в Україні не можемо поки що похвалитися таким досягненням. Пострадянські “стіни в головах” наших громадян ще досить міцні, і коли цей “мур” остаточно впаде, сказати важко. Нам лише варто приєднатися до слів *Івана Франка*: “*Лунайте цю скалу...*”

За останні роки й Україна, і світ ще раз переконалися в тому, хто є хто на планеті Земля, що простих рішень глобальних проблем людства не буває, і що за незалежність і справедливість будь-якої держави необхідно постійно боротися. Україна впродовж століть воювала за свою незалежність з різними агресорами і сьогодні продовжує воювати з північно-східним сусідом за свою єдність. Водночас, наша держава намагається здійснювати радикальні реформи державного та економічного життя.

На цьому етапі нашої історії досить чітко проявляються два різні підходи до оцінки сьогоденної ситуації в Україні.

Одні вважають, що ми багато зробили за такий короткий в історичному вимірі час та, головне, — зберегли незалежну українську державу. Інші всім незадоволені — і держави як такої, немає, і рівень життя з кожним роком знижується. На мою думку, **і перші, і другі дуже швидко забули всі “принади” (для більшості громадян України) радянського способу життя. Забули про свою персональну відповідальність кожного з нас за долю держави.**

У подоланні цих розбіжностей суспільної думки чільне місце належить культурі, освіті й науці. На жаль, повного розуміння цього твердження ні з боку вищих ешелонів влади нашої держави, ні з боку суспільства не спостерігається. Адже очевидно, що держава, яка думає про своє майбутнє, не має права забувати про ці сфери діяльності. Ставлення до розвитку освіти й науки, а також до культури в ширшому значенні є, було і буде мірилом ефективності влади, її ціннісних орієнтацій. Мусимо визнати, що за роки незалежності це ставлення ніколи не було визначальним у нашої вищої влади. Воно було або показовим, або негативним: зменшення втричі кількості науковців, скорочення у п'ять разів фінансування науки з державного бюджету, мізерна оплата праці освітян та науковців, відсутність інноваційної складової в економіці держави та інше.

Наведу приклад із власної практики. У 2000 році я підписував перші проекти технологічних парків України — ефективних наукоємних утворень. Згодом, 2006 року, діями тодішнього уряду технопарки фактично ліквідували. І сьогодні у держави немає механізму реалізації здобутків науково-технологічної сфери у розвиток України — ні у державному, ні у приватному секторі її економіки. Прості підрахунки показують, що такі дії призвели до втрати близько двох мільярдів гривень чистого прибутку. Без дієвого механізму підтримки науково-технічної сфери розвитку та, власне, і конкурентноспроможної держави не буде. Працюватимемо, як це сьогодні відбувається, здебільшого на інші держави, а молодь не бачитиме перспективи залучення до наукової діяльності.

Радий, що, нарешті, напередодні Дня Незалежності у промовах Президента України з'явилися певні оптимістичні обіцянки. Закликаю читачів “Світогляду” зберігати віру у світле майбутнє нашої держави. Вітаю працівників і читачів з десятию річницею від дня заснування журналу! Дякую вам за роботу і підтримку та сподіваюсь на подальшу співпрацю! ■

ВЕЛИЧИННИ РАДОСТІ І РОЗЧАРУВАНЬ

Шановні читачі журналу!

Напередодні знакової події в історії Української держави – 25-ї річниці проголошення Незалежності України — головний редактор звернувся до членів редколегії, редакції й видавництва журналу з проханням поділитися думками з читачами “Світогляду” про здобутки та розчарування України за роки її Незалежності.

Сподіваємося, вам буде цікаво ознайомитися з відповідями. Назву для цього своєрідного анкетування запропонував *Анатолій Загітко*, член-кореспондент НАН України, завідувач кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного університету у Вінниці.

Редакція

Станіслав Кульчицький

Якщо дозволити історикові поглянути на здобутки й розчарування України за останню чверть століття, то він наштовхнеться на довгий ланцюг причинно-наслідкових зв'язків. Саме вони визначатимуть як здобутки, так і невдачі. Спробуймо коротко перелічити те, що впливало на розвиток незалежної України.

Найближча до нас ланка у цьому ланцюзі — Євромайдан і Антимайдан. Ці дві події мали одну причину: реакцію суспільства на державний “беспредел”. Дії згвалтованої *Януковичем* держави дали протилежний результат у Києві і Донецьку. На сході України було немало прибічників Євромайдану, і вони проявили активність у кризовій ситуації. Проте, завдяки зовнішньому втручання, Антимайдан перетворився на так звані ДНР—ЛНР.

Якщо подивитися на підсумки розвитку колишніх союзних республік за весь період після розпаду Радянського Союзу, то вони виявилися зовсім різними внаслідок об'єктивних причин. Керівники держав впливали на результати розвитку, але політологи схильні переоцінювати цей вплив.

Країни Балтії стали частиною Євросоюзу, у країнах Середньої Азії склалися різні стандарти форм відносин між державою та суспільством. У трьох слов'янських республіках, які були основою радянської імперії, відбувалося боріння протилежних форм суспільно-політичної організації.

Можна стверджувати, що Білорусь максимально “заморозила” форми організації політичної влади й економічного життя, властиві для так званого розвинутого соціалізму. Це означає, що в майбутньому слід чекати швидкого розпаду цих форм. Радянський Союз не відчував ані зовнішньої, ані внутрішньої загрози усталеному порядку життя. Але він усе ж розпався через те, що його економіка від народження була штучною. Закладені в ній резерви зростання вичерпалися, незважаючи на наявність величезних природних багатств.

У Росії, яка успадкувала ці багатства, певний час існувала можливість їх раціонального використання, але не так склалося, як гадалося. Як і в Україні, в ній виникла на руїнах самодостатньої командної економіки зрощена зі світовим ринком економіка олігархічного типу. На відміну від України, в якій ринкова економіка скоробагачів різного соціального походження й досі утримує свої позиції, російською економікою заволоділи вихідці з колишньої компартійно-радянської номенклатури. Мова йде переважно про ту її частину, яка входила до владної вертикалі державної безпеки.

Причина відмінності в пострадянській еволюції Росії та України лежить на поверхні. Новоявлені російські олігархи змушені були вступити в бій з могутнім суперником — корпорацією державних службовців. Колишні чекісти або експропріювали їх, або змусили до покори. Натомість українські олігархи створили кишенькові партії, заволоділи засобами масової інформації і стали творцями національної державності. Ця державність запозичила організаційні форми і символіку від УНР *М. Грушевського*, *В. Винниченка* і *С. Петлюри*, але створювалася з нуля. Відмінність в еволюції економік України і Росії, які в радянські часи представляли цілісний загальносоюзний комплекс, призвела до різноспрямованості політичного розвитку обох країн. У Росії утвердилася диктатура згуртованої навколо президента невеликої групи людей, які одержали контроль над засобами виробництва. Натомість в Україні утвердилася демократія, походження якої пов'язано не стільки з реальним народовладдям, скільки зі суперництвом олігархів.

Пострадянська Росія потрапила в цілковиту залежність від світового ринку. Отримувані від експорту сировини кошти привласнювалися можновладцями або спрямовувалися на вдосконалення збройних сил, створення апарату придушення внутрішньої опозиції, нагромадження золотовалютних резервів і здійснення патерналістської політики. Чималі кошти витрачалися й на створення “п’ятої колони” в Україні та інших пострадянських країнах, оскільки Кремль поставив завдання відновити колишню імперію.

Кремлівські імперіалісти врахували небезпечні для себе наслідки національної політики більшовицьких попередників, які створили централізовану імперію в оманливому вигляді “союзу вільних республік”. Криза командної економіки, поєднана з політичною кризою в імперському центрі, призвела до розпаду Радянського Союзу. Повторну реставрацію в Кремлі вважають можливою лише на засадах дореволюційної імперії. Над Україною, її народом нависла смертельна небезпека. Повторюючи заяви дореволюційних шовіністів і білогвардійських генералів, вождь сучасної Росії стверджує, що росіяни, українці і білоруси — це один народ. “Триколірний” виклик, який постав перед нами, від 2014 р. — уже у вигляді війни, вимагає відповіді. Чи здатне українське суспільство дати гідну відповідь російським імперіалістам?

В. Путін непередбачуваний у політиці, яка вже відверто підкріплюється загрозою застосування ядерної зброї, але обмежений у діях. Сучасна Росія нагадує монстра, що закинув на територію Євросоюзу своє черево, в якому корисні копалини перетворюються на іноземні промислові й сільськогосподарські товари. Російські можновладці утримують власну нерухомість, капітали і дітей в країнах Заходу, а тому не готові перетворювати свою країну на обложу фортецю, подібну до сталінського Радянського Союзу. Через те підтримка Заходу, в тому числі, санкційна, багато важить для України. Проте її успіх у двобої з імперіалістичною Росією залежить насамперед від власного суспільства. Знову й знову доводиться запитувати себе: чи здатні ми на відсіч російським імперіалістам?

Відповідаючи на це запитання, потрібно уявляти собі стан українського суспільства під час здобуття незалежності й ті зміни, що відбулися в ньому за 25 років. Іншими словами, потрібно замислитися над тим, наскільки комунізм деформував українське суспільство і з якою швидкістю ми з нього “*виповзаємо*”.

Той комунізм, що народився у Німеччині в середині XIX ст., мав небагато спільного з російським. **К. Маркс** і **Ф. Енгельс** характеризували його в “Маніфесті Комуністичної партії” одним реченням: *знищення приватної власності на засоби виробництва*. Їм здавалося, що експропріація буржуазії в ході пролетарської революції знищить приватну власність, і в руках робітничого класу вона перетвориться на власність загальнонародну. Однак **Марксів** “науковий” комунізм теж був утопічним, як і всі попередні комуністичні вчення. У робітничого класу, так само, як у всіх класових або етнонаціональних спільнот, а також у народів і суспільств не було “рук”, які могли б

дати раду експропрійованій власності. “Руки” могли бути тільки у структурованих спільнотах із внутрішньою ієрархічною будовою (держави, партії, церкви та ін.). Експропрійована власність змінювала власника, але її соціально-економічна природа не змінювалася. Будь-яка колективна власність залишалася приватною, тому що інші колективи або індивіди не мали до неї стосунку.

Російський комунізм запозичив у основоположників марксизму лише гасло “експропріації експропріаторів”, не більше того. Ключовою у ньому була ідея “держави диктатури пролетаріату”, яку **В. Ленін** висунув ще під час революції 1905 року, коли з’явилися ради як органи робітничого самоуправління. В основу “пролетарської” держави вождь більшовиків поклав свою партію “нового типу”, побудовану за принципом демократичного централізму (з цілковитим підпорядкуванням нижчих ланок ієрархії вищим). Партія більшовиків мусила організаційно відокремитися від мережі рад, побудованої за цим же принципом, але повинна була витіснити з рад всі конкурентні партії, тобто здобути собі друге обличчя. В ситуації революції ради ставали державними органами, а вожді більшовиків установлювали в радянській державі політичну диктатуру під виглядом диктатури пролетаріату. Здійснювана за вимогами революційного марксизму експропріація суспільства передавала у розпорядження “держави диктатури пролетаріату”, тобто в руки купки вождів, усю приватну власність. Це означало, що політична диктатура незалежних від суспільства вождів доповнювалася диктатурою економічною. Залишалася тільки потурбуватися, щоб до рад потрапляли під час виборів потрібні партійному керівництву люди. Як це відбувалося, пам’ятають колишні радянські громадяни навіть середнього віку. Перші вільні вибори в Радянському Союзі відбулися тільки після конституційної реформи 1988 р., яка ліквідувала диктатуру компартійних вождів.

Радянське суспільство потрапило в рабську залежність від держави, яка перебувала у такій самій залежності від своїх вождів. Усі запевнення **Мілована Джиласа** або **Михайла Восленського** про появу в СРСР компартійно-радянської номенклатури як нового класу не спиралися на факти. Номенклатура була провідником, а не носієм абсолютної влади, розпорядником, а не власником загальносоюзного економічного комплексу. Російський комунізм являв собою друге видання дореволюційного самодержавства. Так само, незважаючи на запевнення радянської історичної науки, в Росії ніколи не було феодалізму європейського типу, який існував, наприклад, у Київській Русі. Її суспільно-політичний лад засновувався на азійському кріпацтві. Російський поет **М. Лермонтов** охарактеризував його однією строфою, не забувши згадати в ній і попередників ленінсько-сталінських чекістів:

**Прощай, немытая Россия,
Страна рабов, страна господ.
И вы, мундиры голубые,
И ты, послушный им народ.**

Держава-комуна пронизувала товщу суспільства трьома ієрархічно побудованими вертикалями влади — компартійною, радянською і чекістською. Ланки кожного владного ланцюга контролювали дії і поведінку десятків мільйонів людей, об'єднаних у різноманітні організації, також побудовані за принципом “демократичного централізму”. Компартійна вертикаль здійснювала контроль за самою багатомільйонною партією, комсомолом і піонерами з жовтенятами, радянська — за радами всіх рівнів, профспілками і громадськими організаціями різного призначення. Використовуючи мільйонні маси примусово або добровільно завербованих інформаторів-сексотів, органи державної безпеки здобули можливість контролювати всі прояви суспільного життя. Завдяки комуністичним перетворенням радянське суспільство стало структурованим, бо держава-комуна занурилася в нього усіма своїми інститутами. Горизонтальні, тобто незалежні від вертикалізованої влади контакти між членами суспільства могли здійснюватися лише підпільно. За наявності щільної мережі сексотів вони негайно знищувалися.

Здійснюване силовими методами комуністичне будівництво найтяжче відбилося на першому поколінні радянських людей. Друге покоління, яке на початку свого життєвого шляху зустрілося з випробуваннями нової світової війни і повоєнною руйною, нібито побачило світло в кінці тунелю, коли ХХ з'їзд КПРС оголосив масові репресії поза законом. Але це покоління вже було виховане радянською владою і вважало нормальними неприродні суспільно-політичні і соціально-економічні відносини, які зустріло при народженні. З третім поколінням влада взагалі не мала проблем: державний патерналізм

воно вважало нормою життя. Ось це покоління і зустріло крах КПРС і Радянського Союзу.

Незалежною ставала радянська Україна. Тільки від кінця 1980-х років почали формуватися горизонтальні зв'язки між людьми і виникли перші “неформальні організації” — Народний рух України та ін. Зіставляючи Помаранчевий майдан з Європейським, ми бачимо, наскільки інтенсивно українське суспільство звільняється від вірусу комунізму. В 2004 році всі свої сподівання на краще життя воно поклало на **В. Ющенка**, який зобов'язався захистити “маленьких українців”. Ми нібито бачили віддзеркалення давньоєгипетських рельєфів на камені, де фараона зображали великим і могутнім — із маленькими фігурками підданих біля його ніг. Після Євромайдану картина змінилася. В Україні нарешті з'явилося громадянське суспільство, тобто комплекс незалежних від держави об'єднань горизонтального типу. Країна все ще залишається неререформованою, але люди вже не чекають, що хтось прийде і змінить їхню долю. Вони покладаються на самих себе, загрожуючи владі новим майданом, якщо вона зволікатиме з реформами.

На історичній сцені з'явилося покоління людей, не інфікованих вірусом комунізму. Вплив лівих партій, який був приголомшливим у 1990-х роках, зійшов нанівець. Політики, котрі звикли мати справу з біомасою, як вони презирливо називали свій електорат, пересвідчилися у тому, що ситуація кардинально змінилася. Російська агресія є великим випробуванням. Водночас вона засвідчує, що точка неповернення залишилася позаду. Україна пройшла більшу частину шляху від радянського “совка” до співдружності європейських країн. ■

Анатолій Загнітко

Проголошення Української Держави як суверенної та незалежної постало тією знаковою величиною, яку усвідомити можна було лише з погляду тисячолітньої історії народу, котрий постійно виборював право на власний політичний, ідеологічний та державницький устрій. Романтично-емоційний вимір у цей період був визначальним. Більшість населення Донеччини (на той час автор працював у Донецькому державному університеті) сприйняла Незалежність України цілком усвідомлено. Тому постав запит суспільства на володіння українською мовою як державною: створювалися курси (різної тривалості) з вивчення мови в різних вищах, працювали над методикою викладання української мови у групах різних вікових категорій та різного соціального статусу, врешті-решт почали відкриватися школи з українською мовою навчання або ж окремі класи у школах з російською мовою навчання та багато іншого. Помітним був спротив місцевої влади проти всього того, що підтверджувало Українську Державність. Величину романтично-емоційної радості цього періоду можна схарактеризувати, як прагнення тодішніх ентузіастів побудувати національну державу на старих підмурівках і в наявних стінах, що не відповідало зацікавленням правлячих кіл усіх рівнів.

Ще один відносно обнадійливо-романтизований, але вже не такий емоційний період — Помаранчева революція. Від самого початку її ідеї були відкинуті агресивно налаштованою місцевою донецькою владою, яка від кінця дев'яностих років ХХ століття почала активно формувати стереотип “своєрідності Донбасу” в національному, мовному, культурному, етнічному, та й урешті — економічному вимірах. Усі, хто відкрито заявляв про підтримку ідей Помаранчевої революції, згодом різними адміністративними маніпуляціями витіснялися на маргінеси. Скільки сил необхідно було докласти для того, щоб студенти різних вишів

Донеччини, які були активними учасниками подій на Майдані, могли закінчити навчання.

На цей період припала епохальна подія для Донеччини — проведення на базі Донецького національного університету VI Міжнародного конгресу українців (28.06.2005 — 01.06.2005), у роботі якого взяли участь більше 650 дослідників із 35 країн світу. Навіть сьогодні в газетах так званої ДНР, пишучи про цю подію, наголошують, що його проведення стало можливим завдяки тому, що був надзвичайно високий потенціал кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету, не забуваючи скваліфікувати цю подію як націонал-фашистську. І сьогодні велич здійсненого тоді тривожить нинішніх ідеологів “Русского мира”. Знаменним було і відкриття меморіальної дошки *Василя Стуса* з його барельєфом та викарбуваними рядками поезії “*Як добре те, що смерті не боюсь я...*” на філологічному корпусі Донецького національного університету.

Здивування й подив викликав тихий прихід регіоналів у Кабінет Міністрів України, що зумовило певне розчарування багатьох уже не лише романтиків будівництва Української Держави, а й тих, хто вірив у патріотично налаштовані сили. Згодом повний прихід до влади регіоналів на всіх гілках влади та у повній вертикалі. Великий спротив викликало обговорення проекту Закону України “Про засади державної мовної політики”, одним із експертів якого мені довірили бути. Мій негативний висновок (*див.: Загітко А. Модель мовного будівництва чи мовного поділу держави?: це про Законопроект “Про основи державної мовної політики” № 9073: поступ у майбутнє чи відступ у недавнє минуле? // Слово Просвіти. — 2012. — Ч. 26 (663). — 28 червня — 4 липня. — С. 4, 5*) аж ніяк не вплинув на перебіг його прийняття, бо знайшлися ж “лінгвісти”, які підтримали його. Та й сьогодні цей Закон у дії... Активна дія цього Закону далася взнаки відразу на Донеччині, де всі його положення були

сприйняті як “дороговказ”: навіщо українська мова в Українській Державі? А нещодавнє обговорення у Верховній Раді України законопроекту про квотування українськомовних пісень на хвилях радіо та на телевізії засвідчило, що “ідеї укладачів” Закону України “Про засади державної мовної політики” можна перемагати лише згуртовано. Бо спочатку законопроект не набрав необхідної кількості голосів для його проходження, — і лише згуртування патріотично налаштованих депутатів надало йому життєвої сили, отже, застосування на усьому загальнодержавному просторі.

Останній період — найважчий. Звичайно, його витoki закорінені в далекій і непростій історії як України загалом, так і окремих її земель. Не торкатимуся надзвичайно важких сторінок переїзду вишів із тимчасово окупованих територій та намагання в новому просторі не втратити свої наукові, освітні, культурні позиції, хоча вся інфраструктура залишилася в місцях первинного функціонування університетів.

Найважче говорити про фізичну втрату багатьох подвижників ідей Української Держави, знищення на окупованих територіях усього національно-українського та державно-патріотичного, формування “цінностей”, що протиставлені всьому територіально-цілісному простору України.

Напевно, герої та учасники Революції Гідності боролися за цілісну й Соборну Україну, тому державці від самого початку мали б напрацювати Стратегію збереження всього соборного простору Держави і збереження — примноження національно-патріотичного, оборонно-визвольного.

Вірю в переможну силу Українського Духу, осердя якого становила Мова, яка в тисячолітній боротьбі викристалізувала надзвичайної сили потенціал, зуміла сформувати лексичні, граматичні, стилістичні, комунікативні та інші ресурси, рівноконкурентні за величиною та вимірами світовим мовам. ■

Ярослав Яцків

У метричній системі відліку для нашого Всесвіту 25 років — це мізерна величина. У соціально-політичному вимірі України — це досить вагомий проміжок часу, за який Україна як незалежна соборна держава мала б вибудувати свою політичну, соціально-економічну та культурно-освітню системи... Цього, на жаль, не трапилося. Причин багато, проте головними стали такі:

- брак високоінтелектуальних особистостей, яким притаманна єдність думки, слова та дії;
- домінування суспільної дезорієнтації у світі викривлених дзеркал пострадянської дійсності;
- панування затяжної фінансово-економічної нестабільності, якою скористалися активні олігархи та кримінальні авторитети.

Сьогодні, після емоційного помаранчевого піднесення і трагічних подій Революції Гідності, в суспільстві розпочався процес прозоріння, а на владному олімпі, здається, усвідомлюють публічну відповідальність за майбутнє держави та національної безпеки.

Сподіваємось, що ці процеси разом із адекватними діями національно свідомої інтелектуальної еліти зумовлять динамічні зміни на загальноукраїнській політичній та соціально-економічній ниві. ■

Борис Гриньов

25. Двадцять п'ять років, багато це або мало?
За це час країна виснажена.
І хоча щось зробити змогли,
Але себе не вберегли.

На сході країни гуляє смерть!
Багато думають, як врятувати!
Вкрадено заводів, зруйновано міст...
Коли ж закінчиться ця катастрофа?!

Збережено металургія, розвиваються айті,
Транспортні коридори не можна обійти.
Сільське господарство на висоті,
І живемо ми не в темноті.

Нам не вистачає палива запасів,
Але не можна вирішити це окремо.
Культура піднімається з колін.
Закінчився міжнародний плен!

У країни є науковий потенціал!
І хоча навколо економічний розвал,
Існують сегменти зростання!
Піднімати їх буде не просто.

Але ми, вчені, це зробити можемо!
Тоді Україну допоможемо.
Треба не стогнати, а робити справу!
Плакати всім уже набридло! ■

Василь Шендеровський

Що можна сказати про наш невеличкий ювілей — 25 років Незалежності України?

Напевно, кожному свідомому українцеві, і я переконаний, що і кожному свідомому громадянину нашої держави, приємно усвідомлювати, що цей відтинок часу він прожив у незалежній державі, про яку одвічно мріяли наші предки. І як би нам нині сутужно не було, як би ми не нарікали на Господа, що він не посилає нам нашого *Вашингтона*, чи нашого *Аденауера*, чи нашого *Ататюрка*, ми все ж щасливі люди, адже ми є свідками цього становлення, цих мук утвердження, зростання країни.

Це є наш головний здобуток, і як ми його будемо берегти — залежить від кожного з нас. Треба тільки пам'ятати слова *О. Ольжича*: "Не запитуй, що дала тобі держава, а скажи, що ти зробив для неї".

І тоді ми справді будемо пишатися тим, що ми є українці, що ми є Україна.

Що найбільше розчарувало мене і не тільки мене — це багато втрачених можливостей, спрямованих на те, щоби кожна людина почувала себе успішною і щасливою. Коротко зупинюсь лише на двох-трьох фактах.

Найперше, думаю, що в усіх цивілізованих країнах світу цінуються досягнення науки, що є передумовою їх розвитку. І справді, — це так, на цьому наголошував, наприклад, один із президентів США у виступі перед студентами: "...ми багата країна... і хочемо жити ще краще... і багатими будуть ті, хто зможе відкривати і запроваджувати нові технології, ... творцем яких може бути лише людина високоосвічена". Висновок його промови зводився до того, що американці так повинні перебудувати свою освіту, щоб вона була здатною продукувати високоосвічену націю...

Контрастом до цього виступає нинішній стан нашої освіти. Читаючи лекції в школах, у вищих навчальних закладах, будучи часто головою Державних комісій в університетах, можу стверджувати, що рівень освіти в нашій Україні порівняно з тим, яким він був за радянської доби (хоч як не хочеться цього порівняння робити),

катастрофічно знизився. Наприклад, читаючи лекцію в одній зі шкіл Києва, що названа на честь **І. Огієнка**, я запитав дітей, хто такий **Огієнко** і де він народився. Я був розчарований — лише одна дитина дала правильну відповідь...

Напевне, похідною від цього є і стан науки в державі. На мою думку, це є свідоме нищення науки з боку владних структур. Згадаю слова знаменитого математика **Михайла Лаврентьєва**: “Навіть коли наука нічого не дає суспільству, її потрібно зберігати, щоб це суспільство не повернулося до дикунства”.

А що можна побачити нині і чого чекати від влади? Йде масове скорочення наукових працівників (коли подивитися на світову статистику, скільки науковців припадає на 100 тисяч населення в тій чи іншій державі за 2013 рік, то Україна десь у самому хвості, натомість лідерство має ... Фінляндія), середньої ланки науковців практично немає (вона виїхала і працює на науку чужих держав), коштів на матеріальну базу зовсім немає, а бізнесова група ще не доросла до усвідомлення того, що треба підтримувати науку. Мені здається, що наука тепер вже перебуває у стані колапсу.

Якось один із депутатів сказав у розмові: “*Зачем мне нужна твоя наука, я пошел в магазин, купил японский прибор — и доволен*”. Йому не до тям, що саме в Києві під керівництвом **Сергія Лебедєва** були сформульовані головні принципи структури персонального

комп'ютера, як і побудована перша мала електронно-обчислювальна машина.

І ще одна велика загроза, яка нависла над нашою незалежністю. Це стан нашої української мови. Тут так і просяться слова **Ліни Костенко**: “*І тільки чужа мова у власному домі*”. А ще **Іван Пулюй** говорив так: “*Кожний наш чоловік знає, що ціль наша єсть: вибороти своєму народові поважне становисько між іншими народами, та не заржавілими списами чубатих дідів наших, а живим словом, русько-українською мовою*”.

І насамкінець, для деяких наших академічних знавців української мови: “*Українці — стародавній народ, а мова їхня багатша і всеосяжніша, ніж фарсі, китайська, монгольська і всілякі інші*”, — писав **Евлія Челебі** (1611—1679/82) — богослов, державний діяч, мандрівник і письменник Османської імперії XVII ст. Все це наслідок, як писав **Одесь Гончар**, “*є криза моральна*”. Сам себе запитую, що робити?

Напевне, кожен із нас, свідомих громадян України, повинен робити все, що він може, для духовного утвердження України: позбутися комплексу меншовартості, розуміти, що ми не жертва у цьому світі, знати своє історичне минуле, мріяти про свою прекрасну державу та працювати для її зміцнення, думати самостійно, любити себе (!), свою рідну українську мову, свою Україну.

Слава Україні! ■

Марія Пилипенко

А сьогодні мені найбільше хочеться миру в країні, взаєморозуміння, прощення, спільної творчої праці.

Здобутком вважаю переоцінку подій недавнього минулого, правдиве висвітлення трагічних сторінок історії України.

Оглядаючись на пройдений країною шлях, поруч із негараздами помічаєш зміни на краще. Попри невтішні економічні показники, поширилося будівництво житлових комплексів, торгово-розважальних центрів, збільшилась кількість автомобілів на вулицях міст і сіл, активізувався туризм наших громадян, попит на дорогі побутово-соціальні послуги тощо.

За роки Незалежності виросло покоління молодих людей: добре освічених, прагматичних, патріотичних, із високими стандартами життя і бажанням чесно працювати. Здебільшого орієнтована на європейські цінності молодь бачить майбутнє України — як правової демократичної держави. І це вселяє оптимізм. Подекуди радують і різні громадські ініціативи. Як співається в пісні, процитованій на футболці: “*Історія починається зараз*”. ■

Здобутки та розчарування української геології

Анна Радченко

Багато чого треба зробити, щоб наша країна стала справді незалежною та квітучою. Однією з головних умов її успішного та сталого соціально-економічного розвитку, як і кожної країни, є наявність розвинутої мінерально-сировинної бази (МСБ), яка визначає економічний потенціал і геополітичне значення держави.

Розуміння необхідності збереження та розвитку наявної МСБ після унезалежнення України спонукало законодавчу та виконавчу гілки влади нашої держави до ухвалення відповідних статей Конституції, Кодексу України “Про надра” (1994), Закону України “Про державну геологічну службу” (1999), низки законів та постанов щодо розвитку МСБ на різні періоди тощо.

Прийняття цих значущих документів було великим здобутком для країни. Чому? А тому, що Україна володіє потужною МСБ металургійної сировини: засвоєні та інтенсивно розробляються родовища заліза, марганцю, титану, цирконію, гафнію; чекають початку засвоєння перспективні родовища кольорових і рідкісних металів, хрому, ванадію; перспективними є практично нерозвідані родовища олова, вольфраму та молібдену.

Також наша країна має великі можливості щодо розвитку МСБ неметалічних корисних копалин. Традиційно багато видобувається графіту, каоліну, нерудної металургійної сировини (кварцитів, флюсових вапняків і доломітів), хімічної сировини (самородної сірки, кам’яних і калійних солей), облицювального каменю (гранітів, габро, лабрадоритів), скляного піску. В Україні видобувається також цементна сировина, тугоплавкі та вогнетривкі глини, сировина для виробництва будівельних матеріалів, дорогоцінне і коштовне каміння, п’єзокварц. Порівняно незначним є видобуток фосфатної сировини, бурштину, цеоліту. Досить непогані перспективи має МСБ паливно-енергетичного комплексу. Загалом, експорт корисних копалин давав країні понад 60 % валютних надходжень. Але, за об’єктивними законами економічного розвитку, кількість та якість корисних копалин, за умови їх інтенсивного засвоєння, зменшується. Тож ще за радянських часів найбільш цінні та якісні види корисних копалин в Україні було вичерпано. Стан виснаження надр став дуже високим. Тому, після отримання нашою країною незалежності, керівництво геологічної галузі орієнтувалося як на зростання та відновлення запасів корисних копалин (особливо тих, які інтенсивно видобувались — залізо, марганець, титан тощо), так і на створення ресурсів, відкриття нових родовищ і якісний приріст запасів кольорових, рідкісних і рідкісноземельних металів.

Це був справжній державний підхід до діла. Це було здобуття.

А потім до влади прийшли спочатку прем’єр, а потім президент **В.Ф. Янукович** зі своєю командою. Великі гроші приваблюють... У рамках адміністративної реформи потужну Державну геологічну службу було ліквідовано та створено нову — зі схожою назвою, але фактично без професійних геологів (за збільшення загальної чисельності держслужбовців) і з іншими “головними” напрямками діяльності — продажем ліцензій на засвоєння родовищ різних видів корисних копалин (у першу чергу, — нафти та газу), перена-

правлення та “дерібан” бюджетних коштів, скорочення галузевих геологічних установ та організацій. Видатки держбюджету та реальні кошти на геологорозвідувальні роботи відповідно катастрофічно скоротилися, а чисельність працівників геологічної галузі України (як бюджетної, так і небюджетної сфер діяльності) за останні 10—15 років зменшилась у 20 разів — до 4—5 тисяч осіб. Проте якісно збільшилась корупційна складова... За даними міністра екології та природних ресурсів **О. Семерака**, в останні роки відбулась повна деградація та занепад державних підприємств у сфері геології і, як наслідок, низка в минулому провідних геологічних підприємств фактично знищена (Полтаваукргеологія, Чернігівукргеологія, Західукргеологія), а ті, що залишилися, мають мільйонні заборгованості перед працівниками та бюджетом. Державна геологічна галузь фактично перестала існувати.

Такі події спричинили величезне розчарування фахівців, оскільки вони прекрасно розуміли, що головною метою розвитку МСБ України є ефективний розвиток і реалізація власного потенціалу країни на основі раціонального використання надр. За оцінками Відділення наук про Землю НАН України, успішність цього залежить від подальших шляхів розвитку науково-технічної політики нашої країни, яка може стати централізованою державною (зі збереженням у власності держави стратегічних напрямів геологорозвідувальних робіт) чи ліберальною (із домінуванням широкомасштабних ринкових відносин).

Перший варіант (“оптимістичний”) дозволить створити збалансовану МСБ корисних копалин і збільшити експортний потенціал мінерально-сировинного комплексу в 1,5—2 рази за скорочення імпорту на 60—70 %. А це може дати щорічну економію 5—6 млрд доларів США. Другий варіант (“песимістичний”) призведе до остаточного виснаження протягом 5—15 років родовищ “радянського часу” та росту обсягу експорту, до появи на українському ринку світових лідерів і ліквідації вітчизняних виробників сировини. Далі, за світовим досвідом, надійдуть

соціально-економічні, екологічні, культурні та інші негативні наслідки. На здоровий глузд перший варіант є єдино можливим. І нове керівництво галуззю вже почало робити конкретні кроки, наприклад, щодо кадрової політики. Заплановано впровадження суттєвої реформи геологічної галузі. Бажано, щоб при цьому були використані дуже цікаві та слушні пропозиції щодо її реформування в умовах євроінтеграції, укладені за участі фахівців НАН України (див., напр. роботи *М.І. Євдоука*). Але дуже б хотілося, щоб додатково до них було вирішено й низку важливих питань:

— розробити рекомендації з реалізації державної експортно-імпоротної політики щодо мінеральної сировини різного призначення та продуктів із неї (на базі аналізу об'ємів експортно-імпорتنних операцій Держави з корисними копалинами та продуктами з них) — з обов'язковим коригуванням переліків корисних копалин стратегічного, загальнодержавного та місцевого значення (як найважливіший елемент загальнодержавних заходів щодо оптимізації та коригування Загальнодержавної програми розвитку МСБ);

— терміново перевірити стан виконання Закону України “Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року” (21.04.2011 № 3268-VI) та

розробити пропозиції щодо його зміни в частині планування середньо- та довгострокової потреби країни в мінеральній сировині на основі експортно-імпоротної політики Держави щодо корисних копалин та продуктів із них (з урахуванням нових переліків корисних копалин різного значення), окремо опрацювавши питання щодо експлуатації техногенних родовищ України;

— переведення наявної геологічної та геолого-економічної інформації стосовно родовищ пріоритетних видів сировини у вигляд електронних баз даних згідно з міжнародними стандартами, що підвищить її інвестиційну привабливість;

— виконання комплексної переоцінки, геологічного довивчення та підготовки до ліцензування перспективних родовищ;

— створення та застосування сучасних прогресивних технологій видобутку та переробки корисних копалин, які будуть забезпечувати ефективну експлуатацію родовищ, видобуток головних і основних супутніх компонентів, замкнений технологічний цикл, мінімізацію екологічних збитків та утилізацію відходів.

Чим скоріше вдасться вирішити ці питання, тим скоріше матимемо нові державні здобутки, а розчарування підуть у минуле. ■

Любомир Пиріг

На порозі другого покоління

Двадцятип'ятиріччя — це час формування нового покоління в суспільстві, це період, за який слід підбити підсумки створеного, виконаного, досягнутого. Незалежність, Самостійність України юридично підтверджена і визнана в міжнародному масштабі (крім “старшого брата”). Але реабілітацію цієї незалежності у всіх сферах суспільного життя народ, який упродовж трьох поколінь перебував під гнітом російсько-більшовицького “старшого брата”, що останні два роки збройно підтвердив вірність своїм традиціям, поки що тільки почав проявляти. Здійснити державну незалежність у розвитку економіки, освіти, у всіх сферах суспільного життя можливо й реально тільки на підставі національно-патріотичного самоусвідомлення громадян і особливо керівництва держави. У керівництві впродовж 25-ти років — представники попередніх поколінь, заражених національно-українською меншовартістю, домінуванням власних інтересів над державно-суспільними. Нове покоління уже заявило про себе у збройній боротьбі, в громадському житті, заявить про себе і в державному керівництві.

Починаючи з дитинства, я багато читав, багато надивився, наслухався і тому, коли вже в студентські роки замислювався над долею України, передбачав, що СРСР розвалиться. Не сподівався, що доживу до цього. Дожив та ще й, будучи депутатом Верховної Ради 1-го скликання, віддав голос за його розвал і Незалежність України.

Можливо, це й запалює романтично, але для мене є великим досягненням державність святих для мене з дитинства тризуба і синьо-жовтого прапора. Дуже важливим є для мене, що ніхто вже, як траплялось, не скаже мені за користування рідною мовою “хватит цього націоналізма”... Україна, завдяки поколінням свідомих українців, посяде належне їй рівноправне місце серед цивілізованих країн Європи і Світу. ■

Мене як лікаря турбує державницьке — недержавне ставлення до системи охорони здоров'я, яка є запорукою людності населення, трудового, інтелектуального, оборонного потенціалу держави, довіри громадян до державного керівництва. Упродовж 25 років фінансування галузі не перевищувало 3,5 % ВВП. Визнано, що система охорони здоров'я може бути чинною за умови її фінансування в межах 6—8 % ВВП. На 2016 рік передбачено 2,5 % ВВП зі зменшенням загальної суми, порівняно з 2015 роком, на 7 млрд гривень. Передбачають, що через одне покоління нас в Україні може бути 35 мільйонів. 25 років тому нас було 50 мільйонів.

Є над чим замислитися для вироблення стратегічної програми.

Людмила Костенко

Дуже добре пам'ятаю і день проголошення Незалежності України, і всі ті події, що передували йому. Проте, особливо щемними і тривожними для мене були місяці перед референдумом 1 грудня 1991 року, який остаточно підтвердив цю історичну подію. Було відчуття, ніби ми по-одному всією країною вийшли на свободу.

Для мене незалежна суверенна Україна є таким беззаперечним здобутком, що навіть і думки ніколи не було розчаровуватись!

Вірю в прекрасне майбутнє України! ■

**“Волаю смерті, зморений украй, —
Бо доки цим триклятим злидням бути!
Нікчеми ниці пропивають край,
Довіру ширу зраджено й забуто,
А Гідність чисту втоптану у грязь.
Високу Честь збезчещено без ліку,
Сконала Досконалість від образ,
А Міць калічать правлячі каліки,
Мистецтву влада заклепала рот,
Бездарності Майстерність підлягла,
А Правда — в дурнях. Скорене Добро —
Попихачем у керівного Зла...”**

Як Ви гадаєте, шановні читачі, кому належать процитовані слова? Ні, не *Ліні Костенко*, хоча у неї теж є рядки на таку тему. Автором цього вірша є *Вільям Шекспір* (переклад *Юрка Кочержинського*). І хоч написав він це давно і зовсім не про Україну, але і в нашій незалежній державі тепер така ж, чи майже така ж, ситуація.

Багатства нашої прекрасної держави розкрадено, а велика частка працездатного населення змушена

була виїхати на заробітки в чужі краї, і добре, якщо комусь пощастило знайти роботу за фахом...

Хто залишився на Батьківщині, то шукає способу вижити. І “...Гідність чисту втоптану у грязь”, бо, виживаючи, середньостатистична людина в Україні дуже часто обманює. Намагається проїхати “зайчиком” у тролейбусі чи маршрутці, дістати собі фальшивий учнівський чи студентський квиток, щоб заощадити на транспорті, зробити так, щоб лічильник електроенергії чи води показував менше, ніж було використано насправді. Та що там проїзні квитки чи лічильники... Ми, українці, продаємо і купуємо контрольні, курсові чи дипломні роботи, ба, навіть кандидатські і докторські дисертації. А хабарі, дрібні і великі, у школах, вишах, медичних та інших закладах уже давно стали звичайним явищем.

Ми обманюємо, — і нас обманюють. То, мабуть, реформи треба починати зі своєї власної поведінки...

Незалежність дала нам багато чого доброго, — це можливість користуватися не тільки у побуті, але і в установах рідною мовою. Дуже шкода, але більше нічого позитивного не бачу. А негативного бачу багато, зокрема такий неймовірно сумний факт, як розкол в українському Православ'ї, коли храмів багато, але, за словами *Тараса Шевченка*,

**“...гине слава, батьківщина;
Немає де дітись;
Виростають нехрещені
Козацькі діти;
Кохаються невінчані...”**

бо ж фактично Таїнства не відбуваються, коли вони здійснені в неканонічних конфесіях. А ще згадаймо, як неймовірно впав авторитет науки, зате зріс авторитет астрологів, бабусь-шептух та інших шарлатанів...

Хочеться сподіватися на краще, але майже впевнена, що буде ще гірше. Одне слово, сумно, *сумно аж за край* від такої незалежності. Працювати нам ще і працювати, в першу чергу, над власним удосконаленням.

Бо народ має таку владу, на яку заслуговує. ■

Лідія Свачій

Віталій Кордюм

Становлення держави взагалі, а одночасно зі перебудовою соціально-політично-ідеологічною радикальною зміною “всього”, процес — у всіх аспектах — надзвичайно непередбачено складний. Але за історичним досвідом, такий процес обов’язково стає першою стадією руйнування.

І відкидаючи комуністичну ідеологію, за минулі 25 років усі уряди України неухильно виконували класичне базове положення саме цієї ідеології: “*Весь мир насилья мы разрушим до основанья, а затем...*”.

Отак всі минулі 25 років. Проте, як відомо з іншого історичного документа, перехідний період триває 40 років. То нам ще залишилось чекати 15 років до початку реального (а не “галочкового”) будівництва розвинутої держави.

Однак, попри всі ці негаразди і втрати, вдалося зберегти країну.

І це — найголовніше досягнення Незалежності! ■

Валентина Зубченко

Українську державність довелося відстоювати в боротьбі протягом століть. Поразки переважали над перемогами, проте, нарешті, ми стали офіційно незалежними в Україні.

25-та річниця — найкращий привід для критичного аналізу пережитого за весь час Незалежності. В контексті цього незмінним залишається провінційність української еліти, яка є наслідком радянської спадщини чи вже стала генетичним кодом. Чи переможемо цю недугу?

Сподіваємося на покоління ровесників української незалежності, яке освіченіше та більш прагматичне, оскільки багато часу проводить поза межами України або здобуває освіту за кордоном.

Кардинально змінив пасивність суспільства Євромайдан та російська агресія. Маємо надію, що, нарешті, активність українців у будівництві своєї держави, а не пасивні спостереження, приведе до реальних європейських перспектив України. ■

Степан Кучмій

Коротко охарактеризувати «Здобутки» та «Розчарування» України за роки її незалежності — непросте завдання.

“Здобутки”:

— Україна формально стала незалежною державою з усіма її основними атрибутами: кордони, гімн, прапор, герб (хоч і малий), гроші, армія (хоч лише будується).

— В Україні є свобода, зокрема свобода слова.

“Розчарування”:

— Не сформувалась політична українська нація, отже української держави немає по-суті.

— Не побудовані справжня демократія (вона більше номенклатурно-показова) та громадянське суспільство.

— Відсутність сильної політичної волі державних керманців: за весь час незалежності серед найвищих посадовців справжніх «державників» не було.

— Олігархічна система влади, формування якої започатковано обвальною сертифікаційною приватизацією (“прихвизацією”).

— Відсутність справжніх економічних реформ.

— Руйнування науки, освіти, культури. ■

Сергій Вавілов

Здобуття Незалежності дозволило виокремити національні і державні складові інституцій України, які упродовж багатьох років не мали цього статусу, — Національна академія наук України, Національна опера, національні університети, Національна олімпійська збірна, Національна збірна з футболу, національні союзи письменників, композиторів і кінематографістів та інші національні громадські об'єднання, міністерства й агентства, — це надало значного поштовху розвитку відповідних галузей економіки України і гідного представлення досягнень діячів науки, освіти, культури, спорту на міжнародному рівні.

За ці 25 років ми нарешті змогли вивчити справжню історію бурхливих подій, які відбувалися на теренах України у боротьбі за Незалежність, у т.ч., у ХХ столітті.

Ірина Вавилова

Розчарувань нема, бо все можна виправити. Є велика біль, яку неможливо виправити, — це втрата людей, і тих, хто став символом Незалежності України, — *Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, Євген Свєрстюк та інші легендарні особистості*, — і тих військових, і простих громадян України, які загинули і гинуть під час т. зв. “антитерористичної операції” на Донбасі. Є нескінченне підсвідоме запитання, — як могло статися, що Росія порушить кордони України і посіє на багато років наперед ворожнечу між молодими поколіннями?

Віримо у світле майбутнє державності України. *Героям Слава!* ■

Графіті “Я люблю Україну!”
у Виноградному провулку на Липках у Києві

Андрій Івченко

Мандри — один з найпривабливіших станів людського буття, що дозволяє перебувати в примарі ледь не постійно-плинного пошуку. Мандрувати можна краєм або країною, світом або всесвітом, а можна сторінками книги, науково-популярного часопису або шляхами власного світосприйняття.

Чверть тисячоліття тому різноманітні мандри спричинилися до становлення чорнухинського хлопчика з Лівобережного Придніпров'я на українського мандрівного філософа і просвітителя-гуманіста *Григорія Сквороду*, який за сенс людського існування вважав подвиг самопізнання, а чверть століття тому — до трансформації на політичній мапі світу його рідного краю у нову європейську державну незалежність — Україну.

Мандрівні спогади залягають у нашій пам'яті незбагненими шарами, інколи поодинокі виринаючи з неї та містично засвідчуючи, що подія 25-річної давнини відбулася немов місяць або тиждень тому, а найперше число академічного науково-популярного журналу "Світогляд" тримав на долонях начебто вчора.

Будь-який ювілей вважається слушною нагодою підбивати хоча б проміжні підсумки, або, щонайменше, вирахувати скільки ж лишилося до того символічного 40-річного терміну біблійного пророка юдеїв, християн і мусульман *Мойсея*, коли відкладати підбиття підсумків стає вже непристойним.

То ж усіх із подвійним святом і нехай ніколи "*світ не впіймає нас*"! ■

Проблема націотворення

Здається, що з проголошенням незалежності не треба було говорити про націотворення, та це, на жаль, є одне з дуже складних питань сучасної України. Бо пройти шлях від колонії до незалежності — дуже складна і довга дорога. Україна, яка була у колоніальному стані, втратила відчуття самобутності, втратила і свої інституції, і навіть традиції. Вона успадкувала від тоталітарних структур як у політиці, так і в економіці нові підходи, які сьогодні змінити не так легко. Бо народ навіть не знає, що те, що він одержав від колишнього панівного народу, не є йому на користь.

До речі, багато хто з членів Верховної Ради, не говорячи про простолюди, не розуміють різниці між колонізаторами і колонізованими. Вони не розуміють, що попри всі складнощі, які існували в СРСР, російський народ був імперським народом, що вони були центральною складовою частиною Радянської імперії як різновиду Російської імперії. І, зрештою, наприкінці війни *Сталін* сказав, що російська культура була базою і дороговказом для інтелігенції інших народів, а з української мови навіть насміхалися. Казали, що говорити треба по-людськи, тобто по-російськи. У тій імперії і провідний персонал складався з росіян, хоч було і немало українців. Але ті українці, які ставали членами оцієї нової еліти, номенклатури, втрачали почуття національної ідентичності, асимілювались, засвоюючи культуру, ідеологію і мову панівної нації, тобто росіян.

Та і взагалі Москва була центром, про що, зрештою, писали навіть українські поети, називаючи

Москву своєю столицею. А російська мова була панівною мовою в усіх радянських республіках. Хоч не було вже Емського указу 1876 року про заборону українства, але в практичному вимірі українська мова і культура були упосліджені, навіть не другорядні в оцьому тоталітарному суспільстві.

Як же тоді перетворити народ у національно свідомий елемент?

Говорячи про це в політичному вимірі, мається відчуття, що були просто різні етнічні групи в Україні, але таке поняття, як національна сукупна група, навряд чи можна вжити по відношенню до населення України. Мабуть, виходячи з такої позиції, уряд прийняв тактику, яка наголошувала на територіальній і громадській лояльності, але оминав поняття етнічно-національної незалежності. Це був свідомий ухил від можливості політики українізації, бо це могло б протиставити не тільки росіян та українців, а й російськомовних українців із тими, які спілкувалися рідною мовою. І тому до сьогоднішнього дня політика України по відношенню до українців є просто якась чудернацька.

Врешті *держава, яка хоче бачити якусь перспективу перед собою, мусить мати народ, який має своє обличчя і є політично діяльним. А бути політично діяльним означає усвідомлення людиною того, що політично вона є українцем без огляду на те, чи вона є етнічним українцем, чи росіянином, поляком чи євреєм. Це політична національна приналежність.*

Тарас Гунчак

(з книги "Мої спогади — стежки життя",
К. : Дніпро, 2005)

Пріоритет еліт — служіння правдою розвиткові людини, нації й людства

Степан Вовканич
доктор економ. наук, професор,
провідний науковий
співробітник
Інституту регіональних
досліджень НАН України,
м. Львів

Національна ідея, яка мала б нарешті стати фундаментом побудови Нової України, — під загрозою. Це *актуалізує*, у першу чергу, перед науковою елітою України проблему духовно-інтелектуального забезпечення державотворення, привернення уваги до суспільної якості інформації, моралі її продуцентів, особливо захисту правди в мас-медійному світовому і національному просторах. Йдеться про загострення потреби невідкладно допомогти урядові фундаментальними науковими концептами у сфері як внутрішньої, так і зовнішньої політики, аби зупинити кровопролиття, нищення генофонду української нації, занепад її освіти, науки, мови, книгодрукування, кінематографу, відтік інтелекту тощо. Це, певною мірою, вимагає негайного зміцнення ролі національних еліт в ідеологічному забезпеченні *державотворчих* процесів. Настав час, аби Україна своїй національній ідеї надала статус *стратегіми* (плану дій) розвитку соціуму в системі світового співтовариства, його колективної безпеки. Водночас, щоб духовно-інтелектуальна еліта підняла планку правди про міжнародний вимір сучасної боротьби українців як “за нашу і вашу свободу”, на якій вона стане недосяжною для “чорних дір” російської індустрії пропаганди.

70-та Генеральна асамблея ООН надала Україні на дворічний термін, починаючи від 2016 року, — статус непостійного члена Ради Безпеки. Очевидно, це було вчинено невинно і, мабуть, справедливо.

Чи зможе Україна домогтися, аби в міжнародних взаєминах замість сили дезінформації, зброї та агресії держави-терориста домінувала сила правди, права на суверенітет, збереження національної ідентичності, вільного вибору вектора інтеграції у вільне світове співтовариство усім народам?

Чи зможуть без правдивого науково-інформаційного супроводу працювати дипломати, мас-медіа України, аби донести світові необхідність якісного удосконалення роботи такого вкрай важливого для гарантування світового порядку органу як Рада Безпеки?

Чи має Україна напрацьовану стратегію, щоб запропонувати конкретні тактичні заходи для збереження миру в світі? Зокрема донести світові смисли сучасних складових української національної ідеї (УНІ)

“Україна: соборна, українська, гідна людини, нації і цивілізованого людства” в умовах небезпек її державотворенню, нових викликів і реваншу, шовіністичних анексій та гібридних війн. Без уваги науковців України до ідеологічного забезпечення державотворчих процесів як суспільного договору, без залучення молоді до адаптації споконвічних складових УНІ як *стратегем* розбудови незалежної європейської держави, без опрацювання *максим* суспільних трансформацій та економічних змін на краще як морально-духовних принципів та імперативів Майданів — вкрай важко створювати проекти їх виконання як на *внутрішньому фронті* національної безпеки, викорінення корупції, лицемірства тощо, так і на *міжнародному рівні* організації відсічі імперсько-терористичній експансії агресора, допомоги народному опору країни-жертви та її національно-визвольній боротьбі.

Герої Небесної Сотні, АТО дають право нам, українцям, громадянській спільноті, нагадати світові: він, шкода, забув, що Європу не покинув дух аншлюсу і реваншизму, і не всі країни вважають мир, свободу, право на захист своєї самобутності — *цінністю*. Однак, за європейські загальнолюдські цінності вмирають українці! Слово “анексія” не зникло з імперського сленгу, а “зелені чоловічки” нагадали, що євровізи не потрібні російським танкам; що передчасно забуто “Антибільшовицький блок поневолених народів”, який виник після Другої світової війни і до функціонування якого великих зусиль доклали українці, для яких вона не закінчилася в 1945 році. Чи не тому українці такі чутливі нині до загроз Третьої? Активні пошуки науковців стимулювали б: створення Мирної конференції щодо розгляду агресивних дій Росії як постійного члена Раді безпеки ООН, повернення до Женевського варіанта обговорення її війни проти України; залучення Китаю як підписанта Будапештських гарантій України та інших країн; підтримання ініціатив щодо формування Балто-Чорноморського альянсу держав, підвищення синергії їхніх дипломатичних та інформаційних служб у широкій соціалізації правди.

Усвідомлення цього посприяло б Україні за час її каденції в Раді Безпеки домогтися введення на Донбас миротворців ООН. Якщо мирному розв’язанню проблеми гібридної війни, Мінським угодам, яких Росія ледве дотримується, немає альтернатив, то активніше виявляймо зовнішні мирні ініціативи науковців без закладання мін розриву України в тіло її Конституції.

В умовах великого дефіциту довіри до урядових структур уваги заслуговує *волонтерський рух* допомоги армії. У цьому форматі цікавим є запозичення такої громадської форми роботи науковцями та скерування її вектора на урядові кабінети.

Якщо волонтери дали собі раду з корупцією і злодійством військовиків, то чому згуртованим науковцям не справитися з девіально-злочинною поведінкою судів, олігархів, фінансистів, торговців, митників? А може, слід почати з якості освіти, підготовки і захисту наукових дисертацій, із позбавлення

пострадянського рекрутування т. зв. еліт — наукових, політичних? Навчитися цінити особистостей в науці, адже від їхнього стану і захисту залежить настання *ноосферного* розвитку як якісно нового соціально-природного загальнолюдського цивілізованого утворення, в засадах якого в XXI ст. домінуватиме розум, а не сила зброї і неправди.

Ясна річ, щоб добитися успіхів у *зовнішній* політиці, треба: а) впоратися з *домашніми* євроінтеграційними завданнями, які ніхто за нас не робитиме; б) не ототожнювати себе тільки традиційно з добром, а президента і чинний уряд — зі злом.

Вдумаємося в речі, що навколо та всередині України, в мотиваційні, ціннісні чинники, і зрозуміємо, що важко модерно озброїти армію і розбудувувати нову Україну з високим міжнародним авторитетом.

Зазначмо, що вчені України в усі часи розуміли *силу слова* передусім в пізнанні правди та донесенні істини до суспільного загалу, підвищенні рівня його комунікації, світогляду тощо. Вони розуміли Слово як первень правди, як першооснову всього сущого, створеного і твореного на різних його етапах, у різних формах та іпостасях, усвідомлюючи, що будь-який суспільний розвиток в широкому сенсі починається з ідеї, інформації, знань, нарешті зі Слова як Логосу, як духовно-інтелектуального субстрату.

У вузькому ж аспекті *слово як знання* (інформація) — початок і постійний чинник розвитку, його ідея і прообраз. Сьогодні інформація твориться з інформації та за допомогою засобів її передавання та обміну, процесів дифузії та конвергенції. Зумовлюючи соціальний прогрес, вона сама народжується в ньому і з нього проростає, самоорганізовуючись і ущільнюючись до надзвичайно високого рівня інформативності й творчої сили розуму (ноосфери). У такому контексті людський поступ — це процес духовно-цивілізаційного, когнітивно-інформаційного розвитку людини, нації і людства, їхніх знань. Це зростання добробуту за допомогою інтелектуалізації, гуманізації та синергії діяльності, трансформації наявних ресурсів, активів у потенціал реальних здобутків, наукового пізнання навколишнього світу в його культурно-мовному, етнічному та іншому розмаїтті, у відповідному часі та просторі.

Нашою бідою в усі часи було і є те, що ми людський потенціал, у т. ч. і науково-інформаційний, повною мірою не перетворюємо в людський капітал, тобто не достатньо активно доводимо його до стадії, на якій він приносить прибуток як на внутрішньому вітчизняному, так і на світовому ринках.

Ще більше ми недопрацюємо в ідеологічно-інформаційній системі духовно-інтелектуального забезпечення державо-націотворчих процесів, створенні соціогуманістичного концепту національної безпеки України та її міждержавного співробітництва, зокрема у сфері організації євроатлантичних оборонних союзів, інституцій тощо, ідеологій їхніх захисних доктрин, загальнолюдських і національних цінностей тощо.

Чи не час надолужувати згаяне?!

Чи маємо змогу допомогти безсилим потужністю соціогуманізму?

Захисту України допоможе запропонована нею і підтримана людством соціогуманістична парадигма нових міжнародних взаємовідносин. Вона має ґрунтуватися не на силі шовіністичній сильних світу цього, а на силі захисту індивідуальних прав людини і колективних прав кожної нації, на гармонізації та гуманізації людиноцентричних і націоцентричних цивілізованих цінностей, на здобутках сили розуму в пошуках шляхів суспільного розвитку, соціальної справедливості та правди пізнання.

У 1946 році тодішній прем'єр Великої Британії **В. Черчилль** у своїй відомій фултонській промові вперше звернув увагу повоєнного світу на агресивність СРСР, який відтак Президент США **Р. Рейган** назве “імперією зла”. Визнаний лідер переможців Другої світової пророче попереджував, що “русские друзья” нічого так не поважають, як силу, і ні до чого не мають щонайменшої поваги, аніж до військової слабкості. Це було чи не першим серйозним сигналом людству щойно після створення ООН, яку великий британець називав Храмом Миру, і котра, власне, мала б стояти на сторожі миру в світі, оберігати від нових глобальних кровопролиттів та, насамперед, захищати і захистити тих, хто самотужки не спроможні відстояти свою державну суб'єктність, протистояти злочинному нападу агресора, що знову цинічно наважиться порушити світовий порядок.

Потрібна нова парадигма буття людини і нації

Очевидно, що за таких обставин трендом сьогодення мала б стати запропонована соціогуманістична парадигма, яка оптимально поєднувала б морально-націо-державоцентричні цінності кожної країни та європейські (світові) людиноцентричні вартості, котрі засновувалися б на засадах паритетного захисту індивідуального права людини та колективного права націй, ефективного міжнародного механізму військового їх захисту та відповідних засобів покарання загарбників, агресорів і порушників світового порядку. Окрім цього, в післяімперському світі концепція бінарного захисту, передовсім, мала б націлювати на культурологічний, духовно-інтелектуальний і морально-правовий аспекти цінностей у сенсі забезпечення справедливості й правди. Адже в постколоніальному просторі, де домінують ностальгія агресивних імперій за втраченим, погрози мирним порогам сусідів (і не тільки), — саме час ідей, які мудро виклав **Махатма Ганді** своїй нації в засадничо-основоположних соціогуманістичних настановах: *я повинен залишити всі вікна і двері відчиненими, я за те, аби звідусіль усі культури світу припливали до мого порога, але нічого не може бути таким, що збиватиме мене з ніг, і повинь zalиватиме мій дім.*

Фундаментальний моральний імператив соціогуманізму знаходимо і у більш новітній історії, де широко відомий інший великий подвижник захисту ослаблених сильними світу сього — **Папа Римський Іван Павло II**. Саме він соціогуманістичний імператив як ідею “сім’ї” у міжнародних стосунках (*за якою до найслабших ставляться з найбільшою любов’ю, їх вчать говорити, а голоси сильних світу не мають морального права залишити безголосими постколоніальні народи*) переніс у третє тисячоліття, в національну і соціальну площину цілих народів та народностей, які прагнуть стати чи вже стали на шлях повернення до своїх духовних витоків. Це було 5 жовтня 1995 року під час його виступу з приводу святкування 50-річчя ООН. Саме в цьому контексті Україна разом із Польщею (як Батьківщиною **Пану**) могли б, на наш погляд, виявити цивілізаційну європейську єдність, популяризуючи ООНівську концепцію **Пану** як пріоритетну для лікування колапсу міжнародної системи безпеки.

Йдеться передовсім про розбудову соціогуманістичних східно-європейських ініціатив у системі міжнародних взаємин, про силу міжнародного права в третьому тисячолітті, а не лише засудження анексії земель інших народів, знуцання над їхніми мовами, традиціями, світоглядами, “оболванювання” громадськості купленими журналістами, проведення псевдовиборів у “народно-регіональних” республіках тощо. Україна, Польща, Прибалтійські країни, їхні служби і народи добре знають, що не всі злочинці та їхні людиноненависницькі ідеології опинилися на підсудній лаві в Нюрнберзі, як і в Ялті переможці Другої світової війни не опрацювали ефективний механізм недопущення Третьої. Після Ялти і Нюрнберга не настав ноосферний період у міжнародних відносинах, не минувся диктат сили, а *сила розуму і правильного, за Шевченком, закону* не домінує в повоєнному світі. Що більше, нині не лише під загрозою Ялта, — в небезпеці вся Європа, а відтак і світ, бо російські можновладці сакралізують анексію Криму, перетворюючи його на військову базу ядерної зброї. Водночас, лідери деяких держав ЄС не тільки спокійно сприймають це кровопролиття, а складається враження, буцімто начисто забуто злочини радянських військ 1950-их років у Берліні і у Будапешті, в 1968 в Празі, пропагандистську неправду періоду холодної війни. Невже сучасні політичні лідери настільки мімікрували в бік матеріальних ресурсів Росії, що власного духовно-інтелектуального потенціалу вистачає тільки на “перенесення” Берлінського муру на територію України? Ідеї **де Голя, Аденауера** — батьків об’єднаної Європи аж до Уралу, **Черчилля** щодо створення ООН як Храму Миру — зійшли на торгівлі квоти з ЄС, дозволи безвізових поїздок та ін.

Проте, чи винні лише політичні лідери окремих держав? Адже проблема не тільки в особистостях і економічних, у тому числі, газових, договорах із Росією; вона ідеологічно комплексна: просторово-інформаційна, духовно-моральна, політично-економічна і соціально-психологічна. Проблема в потребі нової філософії широкоформатного захисту не лише

людини і націй, а і правди в світі. Хіба відоме спростування заяви *Сталіна* стосовно фултонської промови *Черчилля*, в якій вождь, будучи напередодні Другої світової війни союзником *Гітлера*, назвав великого британця розпалювачем нової бойні? Чи, скажімо, брехливі коментарі радянськими мас-медіа щодо буцімто наказу *Черчилля* збирати гітлерівську трофейну зброю для боротьби з новим світовим миротворцем, яким, очевидно, є СРСР. І ці прокомуністичні міфи мені та дітям мого покоління, тобто “дітям війни” від *Сталіна* і *Гітлера*, змалку систематично втокмачували в голови вчителі на виховних шкільних годинах, прививаючи неправдою ненависть до США, Англії, психологію страху та оббріхування всього “ненашенського”, не радянського світу.

Я давно, без пафосу, і не лише себе запитую: чи потрібна нова парадигма буття людини і нації, захисту правди, дерадіянізація українського і світового інформаційного простору? Таки потрібна, бо нині без цього світ навіть із запізненням не дізнається правди про цінності Револуції Гідності, про боротьбу героїв України за її волю, гідне європейське майбуття. А буде слухати “Russia today” і, головне, вірити сучасним “дезам” Росії про київську хунту чи солдатів НАТО, які воюють на сході України і загрожують великоросам геноцидом. Геббельсівська пропаганда не канула в Лету. Без цього в Донецьку, Криму ще багато буде вбито патріотів лише за те, що вони говорять українською чи кримськотатарською мовою, закрито відповідні радіотелестанції, розбито пам’ятники *Стусові*, *Шевельову* і знову поставлено *Сталіну*, а світ так і не зрозуміє сутність “руського мира”, імперську спадковість царської Росії, СРСР і Російської Федерації! Без цього людству важко захистити суверенітет молодих демократій, інгібованих культур, їхніх національних середовищ як запорук духовного відродження націй, зберегти їхню ідентичність і розвиток розмаїття світу. Соціогуманістична парадигма скерована проти зодноріднення світу, його мета — зміцнення єдності світу через сталий розвиток його розмаїття.

Мова, культура, традиції, інформація є суспільною цінністю, надбанням і основною ознакою нації, її спілкування та збереження ідентичності; рівно ж — феномен загальноцивілізаційний, що служить розвиткові розмаїття культур інших народів і народностей. Ця рефлексія віддавна притаманна сузір’ю великих соціогуманістів минулого і сьогодення, серед яких *Вацлав Гавел*, який, продовжуючи традицію *Масарика*, закликав поважати “силу безсилых”. Саме *Томаш Масарик* говорив: я — чех, тому мушу мати чеську культурну програму, національну ідею. Право націй захищати свої ідеї чітко висловив наш Пророк *Шевченко* в зверненні до уярмлених Росією народів Кавказу: “Борітеся — поборете!”

Коли узагальнити ці погляди, то, препаруючи їх до українських реалій, можна зазначити, як це зробив Понтифік під час пастирського візиту до Києва (минуло 15 років), згадавши *Володимира Мономаха*: *Не дайте сильним світу цього запропастити людину.*

Чому наше керівництво не має національні програми, не проводить соціогуманістичну політику чи відповідні реформи, які б якісно змінили систему цінностей, щоб не запропастити ні людину, ні Україну?

Наше завдання значно ширше: не втратити національну тотожність у системі розвитку світового різноманіття, зберегтися як самодостатня нація.

Не тільки десовєтизація антиукраїнської семіотики

Ми є свідками кровопролиття на сході України не лише за базові людиноцентричні європейські цінності — людську гідність, свободу, демократію, верховенство закону, толерантність тощо. Українство не захищене і від зовнішньої агресії сусіда, і від внутрішнього рудименту т. зв. радянської людини, сформованої сусідом. Тому змушене боротися за двовалентний захист людини і нації, їхню соборну єдність і державну суб’єктність, суверенітет й ідентичність, за історичну та сьогоднішню правду, за не тільки український культурно-інформаційний, а й територіальний простір, ресурси, активи, зрештою, за своє буття як вільного народу, за тяглість його розвитку.

За таких умов модернізується не лише економіка, а трансформуються цінності, нових смислів набувають знання, культура, свідомість, їхні рольові функції в генеруванні нових ідей, у неперервності поступу. Без дерадіянізації радянської і без створення соборної, за *Франком*, цілої української свідомої людини, без розуміння суті нової соціогуманістичної концепції міжнародних взаємин годі світоглядно впровадити українську національну ідею, якщо навіть за неї загинуть мільйони. Чи світ допоможе реінтегрувати суверенну Україну: соборну, українську, гідну людини, нації та цивілізованого людства державу в широкому ідеологічно-стратегічному вимірі як комплексних складових сучасної української національної ідеї? Це засадниче питання нашого майбуття!

Інтелігенція Росії та України разом з бізнесом, святі отці церков — канонічних і неканонічних — вкупі з громадськістю хоча зараз мали б об’єднатися та взяти частини відповідальності на себе, особливо щодо брехливих зловживань надуманого мовного “притеснення” російського штангіста важкої категорії, що прибув у супроводі такого ж озброєння, нашим малюком, що вчиться ходити і говорити. Нам остаточно треба викинути з Конституції України табу на єдину державну ідеологію, зрозуміти важливість духовно-інформаційної складової сучасної зброї, конечну нагальність нової соціогуманістичної парадигми буття української нації. Лише Україна — для себе і світу — може донести ці нові смисли. І тільки вони допоможуть очистити від нашарувань т. зв. радянського соцреалізму, радянської людини заяложене слово “гуманний” (гуманітарний), і, врешті, допомогти усвідомити парадигмальний масштаб поняття “соціогуманістичний” як власний новотвір, що має не лише український, а й загальнолюдський вимір.

Не все людське — людяне. Якщо поняття “соціальне” означає людське, суспільне, а “гуманне” — людяне, то їхній синтез, власне, складе “соціогуманістичне” як нову якість емерджентності (окрім структури і функцій) суспільних систем. Пора в людському будити людяність, мораль, духовність як прояв інтелектуалізації, елітаризації та добротності.

Лише якісні зміни людини, трансформація інституцій спільноти можуть пришвидшити прориви на світові цивілізаційні простори.

Водночас, такі прориви інтенсифікують внутрішні трансформації, якщо несуть світові низку розумних принципів загальнолюдського масштабу. Тобто враховують, по-перше, основоположне **Франкове** застереження: все, що розглядається “*поза рамами нації*”, — фарисейство, далеке від соціогуманізму.

По-друге, вимагають від конвергенції людяності бути наскрізною, тобто такою, що комплексно охоплює усі рівні соціальних систем “**сім’я — громада — нація — людство**”, не девальвує основу цього ланцюжка — людину та її людяність. Людяність не має ні центру, ні регіонів, її формують моральні чесноти людини, що перетинають серце і душу. Геніальне, духовно-інтелектуальне через дифузю інформації регіональним також не буває. Найстрашніше — децентралізація соборності.

Регіоналізація в Україні — це давно підкинута ззовні зміна прихованої федералізації, яка уможлиблює спекулювання на чиннику децентралізації, розхитуючи цілісність, унітарність та соборність країни. Україна територіально не є гетерогенною, а регіональні відмінності зумовлені нищенням її державності.

Якщо справді в центрі захисту є людина, то **пріоритетом для децентралізації стають** не регіони, а **територіальні громади і людина** в площині україноцентричних і загальнолюдських цінностей. Пора зрозуміти, що без посилення ролі та об’єднання громад, консолідації нації, без піднесення патріотичності, надання реформам соціогуманістичних засад не досягнути ефекту від місцевого самоврядування, так потрібного для творення національної держави, громадянської (політичної) нації, збереження питомої мови, місцевих говірок, специфік, традицій тощо.

Аксіологія української державності

Зрозуміймо, нарешті, головні істини: уряд в Україні, його політика повинні бути не проукраїнськими, а українськими, тобто такими, що розбудовують відповідну національну державу.

Це вимагає від уряду як стратегічного менеджера державотворення відповідних націодержавоцентричних цінностей та ідеологічних стратегем як програм дій.

Це, відповідно, актуалізує заснування соборного інформаційного кластера українськості для комплексного забезпечення національної семантики ідеологічного супроводу державотворчих процесів, аксіології вибору вектора вільної інтеграції України у

вільне світове товариство та впровадження української семіотики на власній землі та в просторі.

Такий кластер — це гармонійна суспільна система з певними складовими національної ідеї, набором їх якісних ознак ознак СУГ (соборність, українськість, гідність) як своєрідних СУГестій впливу на гармонізацію людино-ніцоцентричних цінностей з незалежністю, суб’єктивністю України та триединістю контексту розгляду людини, нації і людства.

Тоді і лише тоді уряд відповідатиме за ковітальне національного і духовного відродження, де людина і нація інформаційно-психологічно створюють гармонію єдності малої і великої Батьківщин, де глобальне розмаїття світу зберігається завдяки належному захисту національно-локального, особного, ексклюзивного, де вільно панують сила правди, закон і справедливість.

У такому контексті нещодавно створені Міністерства інформації, ухвала Верховною Радою законів щодо заборони антиукраїнської семіотики, надання ЗМІ української семантики і національного контенту, це лише початки формування всеукраїнського інформаційного кластера, який має працювати на комплекс соборності, українськості та гідної державної незалежності України.

Шкода, але в цьому відповідь: чи можлива нині незалежність країн, окрім Китаю, на межі з Росією? Чи можлива між ними маленька держава, на кшталт Андорри? Адже сучасна система безпеки ООН лише в комплексі, враховуючи сили соціогуманізму, його відповідного військово-політичного і правового забезпечення, може гарантувати повноцінний, а не паліативний захист людині та націй, незалежно від їхньої чисельності, місця знаходження тощо.

Звідси — основна місія соціогуманізму: не залишити ослаблені народи відсталими на задвірках соціального прогресу, затиснутими в економічні, інформаційні лещата сильних світу цього, а зберегти середовищеспроможність усім для сталого духовного відродження та розвитку у світовому розмаїтті.

Це ризик, бо в будь-який момент може порушитися нестійка рівновага сил і призвести до світової катастрофи.

Ще раз вдамся до фултонської промови, в якій **Черчилль** 70 років тому, маючи велику надію на створення ООН як Храму Миру, пророче попереджував: “*Ми не можемо дозволити собі — наскільки це в наших силах, діяти з позицій малої переваги, яка вводить у спокусу зайнятися випробуванням сил*”.

Віриться, що істинні Знання, правдива Інформація, одухотворений Розум та Інтелект у великій Любобі об’єднують і гармонізують все на славу Богові та розвиток України й Людства!

І в час двадцятип’ятиріччя нашої Незалежності хай ще раз пролунає:

Думаймо глобально, діймо активно, творчо і результативно в ім’я добра і правди — особно, громадою і нацією назагал. ■

СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНА ПРИРОДА БІДНОСТІ: ЧОМУ БІДНІ?

Вадим Васютинський
доктор психол. наук,
професор,
гол. наук. співроб.
лабораторії психології
мас і спільнот
Інституту соціальної
та політичної психології
НАПН України,
м. Київ

Якщо відома українська приказка про бідних і дурних і видається комусь слушною, то хіба лише тим, хто щасливо unikнув убогості. Натомість тим, кому “поталанило” бути бідним, вона видається образливою й незаслуженою. Свою бідність вони сприймають не тільки як матеріальні обмеження, а й як жорстоку несправедливість, накинута їм долею, суспільством, іншими людьми. Почування себе бідним часто-густо ґрунтується на переживанні соціальної нерівності. Це почуття істотно залежить від уявлень про справедливість чи несправедливість розподілу матеріальних благ.

На одному полюсі широченного спектру причин бідності містяться *соціально-економічні чинники*. Вони відображають закономірності й можливості економічної системи суспільства, яка може забезпечити матеріальний добробут для більшої чи меншої частини громадян. У процесі такого забезпечення діють масові статистичні закономірності, які неминуче виштовхують бодай невелику частину членів суспільства на економічний марґінес, де вони стають або залишаються бідними. Ці потужні закономірності діють так невблаганно, що навіть не зовсім безпорадні громадяни опиняються в економічній безвиході, їхні енергійні зусилля приречено на неуспіх.

Економічні чинники закріплює й політична система. Її центральну ланку становить питання про владу, із якого автоматично випливає проблема справедливості. В уявленнях багатьох (коли не більшості) представників незаможних верств населення політичну систему, державу, право спрямовано на те, щоб хитрощами або силоміць позбавити їх матеріальних благ, забезпечити постійний перерозподіл багатств на користь незаслужено щасливіших співгромадян.

Економічне й політичне пояснення причин бідності має свої слушні підстави, але водночас хвибує на більш чи менш виражену односторонність. Воно не дає, наприклад, відповіді на таке принципове запитання: чому різні люди, які перебувають в об’єктивно однакових умовах, так по-різному влаштовують своє життя і досягають неоднакового матеріального добробуту?

На другому полюсі пояснення бідності — *причини психологічні, особистісні*. Це коли сама людина є джерелом своїх матеріальних негараздів. У цьому разі відома приказка є доречнішою. Нерозумній людині важко бути багатшою за розумну. Лінива не заробить більше, ніж працююча. Наївній і простодушній важко конкурувати з кмітливою й спритною.

На жаль або на щастя, люди не можуть бути однаковими за своїми можливостями. Народжуючись умовно рівними, вони неминуче стають різними в процесі соціалізації. Життя по-різному зумовлює їхню долю, структурує життєвий світ і визначає перспективи.

Навіть у тих суспільствах, де тотальну рівність активно проголошують і насильно впроваджують, люди не бувають рівними фактично. Наприклад, радянська ідеологічна система довго й успішно експлуатувала ілюзію загальної рівності, окремі елементи якої справді відіграли позитивну роль у долях мільйонів людей. Психологічно цінною для багатьох була рівність у загальній бідності, де відносно невелика каста “рівніших” мала більше можливостей, у т. ч. і матеріальних. А що всі були нібито рівними і, як їх тоді переконували, зовсім не бідними, то й радянська психологія не мала потреби вивчати якісь окремі особливості бідних осіб.

Натомість західні психологи активно досліджували індивідуально-психологічні чинники перебування в бідності. Визначено й описано десятки, навіть сотні рис і властивостей особистості та поведінки, наявність яких спричиняє психологічну готовність особи бути або ставати бідною, або, принаймні, не бути спроможною позбутися бідності, не кажучи вже про здатність розбагатіти.

У численних дослідженнях наведено переліки таких рис, серед яких найчастіше називають:

пасивність, бездіяльність, залежність, нерішучість, безпорадність, несамостійність, уникання відповідальності, патерналізм, очікування на допомогу, неспроможність робити вибір, схильність звинувачувати інших, упередженість, фаталізм, невміння планувати, стереотипність, страх перед змінами, низький інтелект, концентрація на негативних явищах, непродуктивне спілкування, безплідну мрійливість, очікування на чудо, неспроможність долати труднощі, низьку самооцінку, слабку мотивацію досягнень, сподівання на зовнішні обставини, недостатню саморегуляцію, низький рівень соціально-психологічної адаптивності.

Відтак носії таких рис постають як досить неприязливі життєво безпорадні істоти, які не дають собі ради не лише в матеріальних питаннях, а й у більшості сфер повсякденної активності.

Водночас суто особистісні пояснення не дають змоги відповісти, чому розумні й працюючі люди зовсім не конче багатіють, не завжди вириваються з тенет бідності, які їм накидає середовище.

Пошуки “третього шляху” в тлумаченні причин бідності призвели до появи різноманітних, *соціально-культурних*, підходів, у межах яких увагу найчастіше привертає суб’єктивне сприймання людиною свого матеріального становища в соціумі, її задоволення

або незадоволення з наявної життєвої ситуації — не лише індивідуальної, а й колективної, бажання чи небажання, можливість або неможливість принципово міняти своє життя разом з іншими людьми. Поставання таких поглядів увиразнює зміст бідності як явища економічно несамодостатнього: вона буває різна і мінлива, помітна і невлонна, щира і фальшива, — і завжди дуже психологічна.

Найчастіше її розглядають як об’єктивну або суб’єктивну, абсолютну або відносну.

Об’єктивна бідність частіше має економічний зміст і вираження в більш-менш чітких фінансових або майнових одиницях. Вона фіксує фінансово-матеріальні ресурси, що їх посідає особа або група і яких має не вистачати для певного рівня добробуту, нижче за який і постає питання про бідність. Економісти й соціологи виробили багато показників, за якими можна характеризувати й порівнювати добробут різних людей. Ці показники бувають ефективними з практичного погляду, але жодний не є та не може бути універсальним, придатним на всі випадки.

Так, за об’єктивний показник матеріальних статків особи можна вважати їхнє співвідношення з життєвим мінімумом — сумою грошей, офіційно встановленою як найнижчий прибуток, що мінімально забезпечує людину їжею, одягом та житлом. Говорять і про відсоток загального прибутку, який особа або сім’я виділяє на їжу: що вони бідніші, то більшим є цей відсоток. Вирізняють також частку індивідуальних або групових зисків у загальнонаціональному прибутку. Ще одним показником є належність до класу власників або працівників.

Такі важливі показники, проте, не вичерпують величезного розмаїття можливих критеріїв бідності. А що в різних суспільствах і середовищах відповідні умови є неоднаковими, то різними є й уявлення про об’єктивну бідність, а відтак вона автоматично перетворюється на бідність суб’єктивно оцінювану, тобто власне *суб’єктивну*.

У психології частіше акцентують увагу на суб’єктивній бідності, в основі якої лежать оцінки і самооцінки людей. Тут важливо, чи вважає себе за бідну особа або група. А якщо так, то наскільки бідною вона здається сама собі. Найчастіше суб’єктивну оцінку своєї або чиеїсь бідності беруть із порівняння себе з іншими особами чи групами. Людина, наприклад, може думати про себе, що вона набагато бідніша за більшість людей із її оточення, що вона трохи бідніша за них, що не бідніша і не багатша, а приблизно така сама, що трохи або значно багатша за них.

У численних дослідженнях простежувано дуже химерні зв’язки між об’єктивним рівнем матеріального забезпечення і його суб’єктивною оцінкою. Відтак суб’єктивна бідність істотно пов’язується з бідністю *відносною*. Людина є або не є бідною відносно певних критеріїв, шкали, яку задає вона сама, оточення, суспільство, традиція, історія. Той, хто почувається бідним у багатому суспільстві, міг би несподівано для себе виявитися багатцем у суспільстві злиденному. Кожний читач легко придумає десяток прикладів

такого суб'єктивного біднішання або багатшання залежно від того, до якої оцінної шкали помістити особу чи групу.

Категорія *абсолютної* бідності означає такий стан матеріального забезпечення особи або групи, коли постає питання про її виживання, саму можливість існувати. Цей критерій лише на перший погляд є очевидним, бо ж ідеться не тільки про факт біологічного існування, непомирання з голоду, через хворобу або з інших причин. Ідеться й про загальний спосіб життя відповідно до сформованих колективних норм та індивідуальних потреб. Тому для представників певних середовищ ознакою абсолютної бідності може бути, наприклад, брак щовечірнього теплового душу, що зовсім не є повсякденною потребою сотень мільйонів мешканців Землі.

І навпаки, конкретну смерть реальної людини через злидні не завжди сприймають як абсолютну бідність. Неймовірно висока з погляду європейсько-американської цивілізації дитяча смертність у країнах Азії та Африки є майже нормальною характеристикою тамтешнього способу життя. Високу дитячу смертність “компенсує” висока народжуваність, завдяки якій біологічний вид, група, суспільство продовжують існувати. І навіть морально або юридично сформована “ціна” людського життя в грошовому еквіваленті як компенсація або покарання за спричинену смерть має дуже різне вираження в різних країнах світу.

Показники об'єктивної і суб'єктивної, абсолютної і відносної бідності активно функціонують і в *українському суспільстві*. Можна сказати, що ми набагато частіше думаємо й говоримо про бідність суб'єктивну і відносну, яку, проте, розглядаємо як об'єктивну та абсолютну. Часто-густо, наприклад, фінансову неспроможність поїхати сім'єю на відпочинок на морі сприймають як незаслужену матеріальну кривду, забуваючи, що така поїздка не є неодмінною життєвою потребою. Але ж усі їздять, — то чому не ми? Або експлуатування дешевої старої автомашини, коли сусіди мають розкішні “іномарки” — хіба це не підстава для нарікань?

Сьогодні до цього додався ще й поділ бідності на *стару і нову*. Бідність як соціальне і культурне явище є утворенням водночас минулого і теперішнього, результатом взаємодії уявлень і стереотипів попереднього суспільства і нових умов існування. Колосальні зміни на пострадянському просторі призвели до істотного перерозподілу матеріальних благ: колишні незаможні розбагатіли, а забезпечені стали бідними.

У такому контексті вищезгадана приказка втрачає сенс: розумний ти чи не дуже, спритний чи лінивий — не має значення. Соціально-культурні й соціально-психологічні чинники зумовлюють особливості середовища, в якому перебуває особа та яке є частиною соціуму, впливають на особу, транслюючи й трансформуючи загальносуспільні закономірності, модулюючи її повсякденні переживання, думки, поведінку.

Особливості свідомості й поведінки стабільно незаможних людей було узагальнено в теорії “культури

бідності” американського антрополога *Оскара Льюїса*. Вивчаючи спосіб життя бідних сімей, він дійшов висновку, що представники незаможних верств населення в умовах постійної матеріальної скрути виробляють специфічні постави, цінності, моделі поведінки, які вирізняють їх як носіїв певної субкультури, успадковуються наступними поколіннями та зумовлюють тривалість бідності [1]. Не економіка, не політика, навіть не соціологія, а спосіб життя, стиль взаємодії та спілкування людей, їхньої повсякденної поведінки спонукають їх бути бідними, роблять бідність їхньою долею. Нагромадження традицій і звичаїв, норм і правил, цінностей і стандартів поведінки відбувається на довгострокову перспективу. Бідність стає середовищем соціалізації: діти переймають і відтворюють життєві позиції та ситуації батьків. Відтак бідність як стиль життя передають із покоління в покоління. Тому бідність належить розглядати як явище не суто психологічне, а радше як соціально-психологічне, як породження типових рис і властивостей, колективної свідомості й поведінки, спільного способу життя.

Саме такій інтерпретації бідності було присвячено дослідження лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, що їх здійснювано протягом 2011—2015 років. Результати наукової праці узагальнено в *теорії соціально-психологічної детермінації бідності як стилю життя*.

У її основу покладено моделі долання бідності в процесі ціннісно-орієнтаційного, політико-правового, освітньо-професійного самовизначення, у контексті набуття соціального капіталу, сімейної та гендерної взаємодії, взаємодії міського і сільського середовищ, самовизначення у сфері здоров'я.

Аналіз методичних підходів до вивчення психології бідності дав підстави визнати за найефективніші суб'єктивні методи вимірювання відповідних характеристик: найчастіше це особистісні питальники та психосемантичні методи (насамперед суб'єктивне шкалювання). З-поміж відносно об'єктивніших методів — контент-аналіз та експертна оцінка. Водночас з огляду на брак придатних психологічних методик вимірювання змістових характеристик бідності в результаті тривалої процедури було розроблено питальник “Психологічне тяжіння до бідності” [2], застосування якого виявилось вельми успішним у контексті наших досліджень.

У процесі вивчення ціннісно-орієнтаційного самовизначення носіїв культури бідності виявлено низку важливих закономірностей. З'ясовано, що їхнє самовизначення істотно зосереджується навколо залучення до громадських справ, самоствердження в соціумі, покладання відповідальності, пошуку сенсу життя, проте в усіх цих сферах його характеризує підвищена проблемність.

Виявлено феномен парадоксальної ціннісної маргіналізації: носії культури бідності намагаються перебувати всередині свого оточення, яке, проте, їх

“не помічає” і не цінує. У спілкуванні з іншими людьми їм бракує впевненості, стійкості, самостійності. Потребуючи допомоги від оточення та постійно на неї очікуючи, носії культури бідності водночас не вміють адекватно її використовувати (замість “вудки” воліють “рибку”) [3].

Вивчаючи комунікативні характеристики стилю життя носіїв культури бідності, **В. Вінков** виявив кілька тенденцій поставання їхнього *соціального капіталу* — вигод і зисків, що їх ми отримуємо завдяки спілкуванню з іншими людьми. До характерних ознак тут належить виключення із соціальної структури (оточення їх ігнорує), низька соціально-психологічна компетентність (вони самі не вміють добре спілкуватися). Носії культури бідності відчують істотні труднощі в доступі до соціальних ресурсів, навіть традиційних, із яких користується більшість людей. Вони часто потребують більшої психологічної допомоги, як компенсації за свою особистісну неефективність, а водночас відчують брак емоційної підтримки з боку оточення [4].

І. Губеладзе приділила велику увагу такій характерній для України проблемі, як різниця між мешканцями *міських і сільських спільнот*. Розглянула зокрема психологічні відмінності у властивому одним тяжінні до бідності. Виявлено, що містяни мають вищу готовність до подолання власної пасивності та охочіше вдаються до всілякої компенсаторної поведінки (тобто знаходять розраду в інших сферах, де вони виявляються більш успішними). Натомість мешканці села виявили вищий рівень конформізму та схильність покладати відповідальність за своє становище на зовнішні чинники. Зате вони краще адаптовані до перебування в бідності, ніж містяни [5].

Описано характеристики *сімейної взаємодії* в контексті субкультури бідності, серед яких **А. Голова** виділила, по-перше, розбалансованість сімейних ролей (з одного боку, вони дуже традиційні, а з другого — погано узгоджуються між собою), по-друге, суперечливість внутрішньосімейної взаємодії та особистісного самовизначення (сім'я не стає середовищем повноцінної самореалізації особи), по-третє — послаблення міжпоколінних зв'язків і ретрансляцію непродуктивних сімейних міфів [6].

Д. Кобрисенко висвітлив особливості впливу *гендерної ідентичності* на психологічну схильність особи до бідності. Таку схильність посилює стереотипізація економічної ролі жінки, коли її вважають насамперед або й лише за домогосподарку. Натомість психологічне тяжіння до бідності слабне зі збільшенням маскулітності й у чоловіків (які реалізують свою відповідальність за матеріальний добробут — власний і сім'ї), і в жінок (які не бояться і вміють заробляти нарівні з чоловіками) [7].

В. Мясенко розробила модель *професійного самовизначення* носіїв культури бідності, що містить вісім характеристик: тривожність у фінансовій сфері, орієнтацію на служіння іншим людям, відмову від владних орієнтацій, відмову від орієнтації на власну справу, орієнтацію на безпеку й обережність, прагнення

стабільного місця роботи, емоційно напружене ставлення до грошей, компенсаторне фінансове марнославство. Було виявлено, що в основі труднощів професійного самовизначення бідних часто-густо лежать деструктивні сімейні сценарії дитинства, неготовність до професійного успіху під впливом невдалої професійної історії сім'ї, загальна невизначеність життєвих завдань [8].

Характеризуючи рівні *правовиконавчої поведінки* незаможних осіб, як найбільш типову для них **Т. Белавіна** описала вимушену законопослушну поведінку, коли інтереси особи не збігаються зі суспільними вимогами, але вона підкоряється закону через страх перед покаранням. Носії культури бідності не дуже хочуть поводитися згідно із законом, не дуже розуміють, чому це потрібно, але воліють уникати зайвих проблем та можливої відповідальності за порушення. Менш властивою їм є поведінка соціально бажана (потреби, цілі та засоби досягнення їх збігаються із суспільними вимогами), конформно-виконавча (цілі та засоби збігаються із суспільними вимогами завдяки конформності особи) та звична правопослушна (завдяки стійкій моральній потребі чинити правомірно) [9].

Після завершення констатувальної частини емпіричних досліджень ми взялися розробляти *систему соціально-психологічних засобів практичної допомоги носіям культури бідності*. Незаперечним лідером тут виявився соціально-психологічний тренінг. Доведено також ефективність таких методів як психологічне консультування, психологічний коучинг, індивідуальна і групова психотерапія, ігрове моделювання, просвітницька робота. Застосування їх дало змогу досягти хоч і не тріумфальних, але відчутних позитивних змін у поведінці наших клієнтів та їхніх стосунках з оточенням.

Ми, зокрема, приділили увагу *підвищенню самоефективності* носіїв культури бідності через залучення до соціальних структур, посилення міжособової довіри, знецінення особистісних причин невдач, вирізнення позитивних і маскування негативних внесків особи до спільної діяльності, орієнтацію на скромні, але привабливі досягнення. Довели, що в основу усвідомлення проблемними особами свого психологічного тяжіння до бідності і наступної корекції їхньої поведінки слід покласти подолання страхів і невпевненості, аналіз позитивних прикладів людей, які досягли успіху, обмін життєвим досвідом, обговорення життєвих сценаріїв. Таке усвідомлення і корекція становлять зміст однієї з двох основних стратегій допомоги носіям культури бідності як процесу психологічно глибокого і тривалого. Друга стратегія — оперативне опанування вмінь і навичок для підвищення самоефективності, що здебільшого дає короточасний ефект, але в разі успіху діє спонукально-підбадьорливо [3].

Долання бідності в контексті набуття соціального капіталу передбачає зростання саморозуміння, послаблення егоцентризму, осмислення наявних соціальних зв'язків та розширення їхньої мережі,

вироблення нових стратегій ефективної міжособової взаємодії, прийняття правил і норм, на основі яких вибудовуються стосунки з іншими [4].

Від самого початку наших досліджень ми надавали особливого значення *самовизначенню у сфері освіти*. За результатами вивчення його соціально-психологічних чинників **О. Жорнова** запропонувала сприяти доланню бідності на основі увиразнення освітніх перспектив особи, усвідомлення доконечності змін і відповідальності за їхню реалізацію, утвердження поглядів на освіту як повсякденну активність, формування довіри до освіти як ресурсу життєдіяльності, здобуття інформації про вибудовування освітньої кар'єри, залучення до процесу формування спільноти просвітянців [10].

У процесі цілеспрямованого корекційного впливу на *політичну соціалізацію молоді* **І. Гусев** досягнув зниження агресії та посилення мотивації в цій сфері. Водночас зафіксовано тенденцію уникання бідною молоддю політичної діяльності внаслідок надто полегливого залучення її до відповідних питань [11].

Окремий напрям досліджень становив аналіз бідності в контексті *ставлення до здоров'я*. Під час корекційно-розвивальної роботи **Л. Коробка** спонукала її учасників до активізації групової підтримки, усвідомлення ефективності спільних зусиль, використання конструктивного досвіду — особистого та інших людей, виділення осіб і груп, спілкування з якими сприяє зміцненню здоров'я та підвищенню якості життя.

Зафіксовано низку позитивних змін: усвідомлення особливостей свого ставлення до здоров'я, увиразнення сенсу його збереження, актуалізація відповідних мотивів, активізація належної поведінки, посилення розуміння та керування емоціями,

пов'язаними із здоров'ям, посилення особистої відповідальності в цій сфері [12].

Узагальнюючи, можна сказати, що *основними соціально-психологічними чинниками поширення та узвичаєння бідності як стилю життя є*: психологічне тяжіння особи до бідності як, водночас, результат попередніх і чинник наступних міжособових взаємодій і колективного розвитку; надмірна психологічна залежність особи від оточення; неадекватне тлумачення впливів та невміле використання допомоги з боку оточення; стійка належність до неефективної субкультури та знеохочувальний вплив соціального середовища.

Нас часто запитують, чи допоможуть наші дослідження подолати бідність. Авжеж, ні. Психологи не врятують суспільства від бідності, бо вона вічна. Її спричиняє щонайширший спектр обставин — від загальносуспільних до внутрішньоособистісних. Навіть якщо людство невпинно багатшатиме, то завжди залишатиметься бідність відносна і суб'єктивна, що буде причиною переживання всіляких нерівностей і несправедливостей.

Проте психологи мають бути готові відгукуватися на індивідуальні або групові запити і надавати посильну фахову допомогу. Не створювати клієнтам ілюзій на кшталт того, як терміново “стати мільйонером”, а навчати їх брати на себе відповідальність за власне забезпечення і намагатися самостійно розв'язувати свої проблеми. У цьому контексті сприяння з боку оточення, соціальний капітал особи можуть стати для неї чудовим джерелом ефективного самовизначення в бурхливому й строкатому морі матеріального добробуту. ■

Література

1. **Lewis O. Five Families.** Mexican Case Studies in the Culture of Poverty. — NY: Basic Books, 1959.
2. **Васютинський В.О.** Питальник “Психологічне тяжіння до бідності”: методологічне обґрунтування, процедура розробки, зміст // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. статей. — 2013. — Вип. 32 (35). — С. 54—62.
3. **Васютинський В.О.** Долаючи бідність у собі: соціально-психологічні засоби підвищення самоефективності особи // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. статей. — 2015. — Вип. 35 (38). — С. 47—61.
4. **Вінков В.Ю.** Можливості корекції труднощів у набутті соціального капіталу носіями бідності як стилю життя // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць. — 2014. — Вип. 1 (15). — С. 206—213.
5. **Губеладзе І.Г.** Стратегії економічної поведінки сільського і міського населення, що психологічно тяжіє до бідності // Матеріали наук.-практ. семінару “Концептуальні засади дослідження соціально-психологічної природи бідності як стилю життя”, 15 листопада 2013 р. — Суми: Нота Бене, 2013. — С. 29—32.
6. **Голота А.С.** Основні підходи до вивчення бідності у контексті сімейної взаємодії // Освітній простір. Глобальні, регіональні та інформаційні аспекти: Наук.-метод. журн. — 2012. — Вип. 7. — С. 123—127.
7. **Кобрисенко Д.О.** Від “суб'єктивної” до “об'єктивної” бідності: статевий-гендерний аспект // Вісн. Одеського нац. університету. — Т. 18. — Вип. 24. Психологія. — 2013. — С. 152—161.
8. **Мяленко В.В.** Психологічні чинники професійної та економічної невизначеності матеріально незабезпечених осіб // Психолого-економічні вектори розвитку особистості і суспільства: Матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару (16 травня 2014 р., м. Запоріжжя). — Запоріжжя: ЗНУ, 2014. — С. 42—44.
9. **Белавіна Т.І.** Психологічні питання вивчення й оптимізації правового самовизначення осіб з низьким економічним статусом // Проблеми політ. психол.: зб. наук. праць. — К.: Міленіум, 2014. — Вип. 1 (15). — С. 197—206.
10. **Жорнова О.І.** Освітня кар'єра особистості: про можливості подолання бідності як стилю життя // Психологічні науки: проблеми і здобутки: зб. наук. ст. — К.: КМУ, 2015. — Вип. 7 (15). — С. 36—51.
11. **Гусев І.М.** Психологічний зміст і можливості корекції особливостей політичної поведінки молоді, що належить до субкультури бідності // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. статей. — 2013. — Вип. 32 (35). — С. 62—70.
12. **Коробка Л.М.** Ставлення до здоров'я як сфера застосування соціально-психологічних засобів запобігання та подолання бідності // Зб. наук. статей Київського міжнар. ун-ту й Ін-ту соц. та політ. психології НАПН України. Серія: “Психологічні науки: проблеми і здобутки”. — Вип. 7. — К.: КиМУ, 2015. — С. 69—81.

НАЦІОНАЛІЗМ І НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ: ЩО У НИХ Є СПІЛЬНЕ ТА ЧИМ ВОНИ РІЗНЯТЬСЯ

*До істини докопуться тільки той,
хто чітко визначає значення слів.*

Володимир Монастирський
доктор мед. наук,
професор
Львівського національного
медичного університету
ім. Данила Галицького,
м. Львів

Українці протягом сторіч були бездержавною нацією. Цілком природно, що в таких умовах у них сформувався *український націоналізм визволення*, який постійно спонукав їх до *національно-визвольної боротьби*. Проте після того, як у 1991 році був ухвалений “Акт проголошення незалежності України”, здавалося, що **справу зроблено — українці досягли своєї мети**. З того часу майже вся еліта української нації стверджує, що націоналізм нам більше не потрібний, а потрібна тільки вагома національна ідея. У зв’язку з цим постає питання: *Чи справді українцям націоналізм більше не потрібний?*

Ця стаття присвячена саме пошуку обґрунтованої відповіді на поставлене запитання, а для цього потрібно, *по-перше*, визначити сутність як націоналізму, так і національної ідеї, а *по-друге*, з’ясувати, що для них є спільним і чим вони різняться.

Проте спочатку треба відповісти на інше запитання, а саме:

Чи українці досягли своєї мети, чи стали вони повноправними господарями у своїй країні?

Склалася ситуація, коли українці змушені продовжувати національно-визвольну боротьбу вже у формально своїй державі. Ця боротьба триватиме ще довго, мабуть аж до того часу, поки в Україні запанує *націократія* як різновид демократії.

Тому українцям відкидати націоналізм ще дуже й дуже зарано. Мало того, нижче буде показано, що допоки існують нації, відмовитися від націоналізму в принципі неможливо.

У цьому зв’язку варто згадати думку видатного діяча національно-визвольного руху Італії *Джузеппе Маціні*, який ще 200 років тому, коли Італія була провінцією імперії, стверджував, що **тільки та нація перемагає у своїй країні, яку очолює еліта, наснажена філософією націоналізму**. Цю тезу повністю підтвердив досвід національно-визвольної боротьби усіх національних держав, зокрема європейських.

СУТНІСТЬ НАЦІОНАЛІЗМУ. Націоналізм насправді — це **явище природи, своєрідний феномен** і саме його вже понад два сторіччя вивчає багато дослідників різних країн світу. Результати їхніх досліджень дають підстави сформулювати положення щодо сутності націоналізму.

Слово “*націоналізм*” походить від слова “*нація*”, а вони разом є продуктом довготривалої еволюції суспільства від сім’ї до роду — племені — етносу і так аж до нації і націоналізму. Тому є підстави стверджувати, що немає нації без націоналізму, так само як немає націоналізму без нації, — вони утворюють єдине ціле.

Націоналізм, з одного боку, — це система філософських, політичних, правових, моральних та духовних поглядів, а з другого — це **вся діяльність нації, її практика**, яку вона проводить відповідно до зазначених націоналістичних поглядів.

Націоналістичні погляди, в той же час, формуються на базі **основного принципу світогляду нації**. Архіважливим є те, що цей принцип *генетично детермінований (визначений)*, про що свідчать такі дані. Відомо, що усі живі істоти — від одноклітинних організмів аж до людини, вимушені постійно боротися за їжу і територію, а люди ще й за ресурси. Для того, щоб вижити у цій боротьбі, вони змушені завжди і у всьому надавати перевагу *власним інтересам та інтересам своїх видів*, чи у людей — *інтересам своїх націй* перед всіма іншими інтересами. А сучасні досягнення генетики дають підстави стверджувати, що живих істот до такої поведінки змушують їхні *генетичні програми*.

Якраз цей **генетично визначений принцип** надання людьми переваги своїм власним інтересам та інтересам своїх націй перед такими ж інтересами всіх інших націй і є основним принципом світогляду нації.

Оскільки кожна нація має чотири основні види інтересів — політичні, економічні, культурні та духовні, то відповідно до них розрізняють чотири види націоналізму — **політичний, економічний, культурний та духовний**.

Стосовно **політичного націоналізму**, то він має два різновиди — **націоналізм визволення**, який формується тільки у поневолених, бездержавних націй, і **націоналізм творення**, який формується у всіх націй, але передовсім у націй, які вже мають свої держави. Кожен із них виконує свою історичну місію: націоналізм визволення — мобілізує націю для здобуття своєї власної національної держави, а націоналізм творення — мобілізує націю для досягнення нею своєї економічної, культурної чи духовної мети, зокрема в умовах вже створеної власної національної держави.

Проте тут варто особливо наголосити, що серед чотирьох видів націоналізму на особливу увагу заслуговує **духовний націоналізм**, оскільки він має вирішальне значення для збереження нації та національної держави.

Кожна нація має свою **духовність**, а вона, як і духовність окремої людини, — **це не тільки і навіть не стільки її релігійність чи побожність, скільки специфічна сутнісна властивість нації, її моральний світ**.

Ось чому нація — **це передовсім духовна спільнота**, яка має духовний суверенітет і за всяких умов намагається зберегти і відтворити свій духовний простір та забезпечити духовність усіх сфер свого буття в процесі перетворень фундаментального рівня.

Саме тому для довготривалого життя будь-якої нації потрібний насамперед **духовний суверенітет зі своєю духовністю і духовним простором**, бо без цього її вік в історичній перспективі буде недовгий. Відомо, що нація, яка вміє тільки запозичувати чужі фундаментальні еталони, зразки, норми та чужі фундаментальні системи мотивацій, ніколи не може бути вільною, її рано чи пізно завойовують, або вона погодиться на

добровільне рабство чи зникне. Тому з погляду перспектив існування будь-якої нації-держави **духовний суверенітет є визначальним**, оскільки виявилось, що коли нація має духовний суверенітет, зберігає та відтворює власний духовний простір, то їй не страшні навіть втрати економічного чи культурного суверенітету, бо їх вона раніше чи пізніше зможе відновити.

Є всі підстави стверджувати, що національна держава існує так довго, як довго вона здатна захищати духовність своєї нації, а точніше — її духовний суверенітет.

***Денаціоналізація** — це втрата нацією своєї духовності, національної свідомості та національної ідентичності (мови, культури, історії тощо), що призводить до втрати нею бажання мати свою окрему державу і творити в ній своє майбутнє.*

Нації-поневолювачі, знаючи про такі можливості етноциду, протягом сторіч широко використовували його з метою пригнічення у поневоленних ними націй їхнього природного націоналізму, тобто з метою їх денаціоналізації та занепаду. Прикладом цього є етноцид української нації, який упродовж століть здійснювали інші нації.

***Природний націоналізм** — це передовсім своєрідна імунна система нації, яка захищає її від денаціоналізації.*

Усе сказане дає підстави стверджувати, що для збереження, зміцнення та розбудови Української Національної Держави українцям конче потрібно повністю відновити свій духовний суверенітет із своєю духовністю і духовним простором, а для цього їм потрібно терміново приступити до відродження свого *природного націоналізму*.

Тут важливо наголосити, що *ідеологія природного націоналізму* не має нічого спільного з будь-якою іншою ідеологією і передовсім з такими вкрай реакційними ідеологіями як *шовінізм, фашизм, нацизм*, оскільки *ідеологія націоналізму — це генетично визначене явище, тоді як всі інші ідеології — це штучні витвори тільки людського розуму*. Разом з тим слід зазначити, що у певних націй на націоналізм може нашаровуватися шовінізм, фашизм чи нацизм і **уражати його**, однак *це трапляється передовсім із націоналізмом націй-поневолювачів*. Наприклад, націоналізм російської нації, яка сторіччями є нацією-поневолювачем, постійно уражений великоросійським шовінізмом.

***Націоналістичний політичний рух** — це рух, який формується на базі ідеології націоналізму. Він здатний політично згуртувати націю і змобілізувати її до дій, тобто він є засобом об'єднання та активізації людей для досягнення спільної політичної, економічної, культурної чи духовної мети нації.*

Цей політичний рух призводить до створення націоналістичних політичних партій та молодіжних і громадських організацій — утворень, які позначають терміном **“організований націоналізм”**.

Незважаючи на все сказане про націоналізм, деякі представники української еліти виступають проти нього і виступають тому, що, на їхню думку, він змушує нації ізолюватися, замикатися самим у собі та вибудовувати стінки між собою. Насправді це не відповідає дійсності, оскільки націоналізм, навпаки, — проголошує принцип співробітництва всіх націй-держав, але на засадах рівності, справедливості та гуманізму. Яскравий приклад цього — Європейський Союз, який за своєю суттю є інтернаціональним союзом національних (а, фактично, націоналістичних) держав, або інакше — союзом рівноправних націоналістичних держав.

Усе сказане вище дає підстави стверджувати, **що націоналізм має дуже велике значення не тільки для кожної окремої нації, але й для людства загалом.**

Одночасно все сказане дає можливість визначити значення слова “націоналіст”.

***Націоналіст** — це людина, котра інтереси якоїсь конкретної нації, інтереси політичні, економічні, культурні та духовні, завжди ставить на перше місце перед такими ж інтересами всіх інших націй.* Причому, справжнім націоналістом є тільки та людина, яка зазначені інтереси певної нації ставить на перше місце не тільки перед такими ж інтересами всіх інших націй, *але й перед своїми власними, груповими, корпоративними чи партійними інтересами.*

З цього визначення випливає, що *українськими націоналістами* можуть бути **не тільки етнічні українці**, але й **українці іншого етнічного походження** — єврейського, польського, російського, татарського тощо, коли всі зазначені інтереси української нації вони будуть ставити на перше місце перед такими ж інтересами всіх інших націй.

Важливо зазначити, що реально існує два види націоналістів — усвідомлені, які можуть бути організованими і неорганізованими, та неусвідомлені націоналісти.

***Усвідомлені націоналісти** — це люди, які добре розуміють справжню сутність націоналізму, тому вони визнають себе націоналістами і завжди чинять як націоналісти усвідомлено. Саме вони звичайно об'єднуються в організовані політичні, громадські чи молодіжні націоналістичні структури.*

***Неусвідомлені націоналісти** — це люди, які завжди чинять як справжні націоналісти, але вони не усвідомлюють цього і не визнають себе націоналістами, бо вони не знають, що таке націоналізм і не розуміють, у чому його справжня сутність.*

З цього приводу варто зазначити, що *Євромайдан*, який став в Україні **символом** протесту українців проти злочинних дій влади, був **вибухом** передовсім неусвідомленого українського націоналізму. Цей вибух, який змусив зрадницьку злочинну владу ганебно втекти з України, переконує, зокрема, в тому, що для *переможної національно-визвольної боротьби* нації потрібно **завжди виступати єдиним фронтом**.

СУТНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ. В літературі є дуже багато різних визначень національної ідеї, зокрема й української, але в кожному з них відображено лише окремі її елементи, а от визначення сутності національної ідеї як цілості немає.

Пояснюється це тим, що для встановлення її сутності потрібно спочатку визначити значення слова “ідея”. Відомо, що в сучасній довідковій літературі наведено чотири значення цього слова, проте тільки одне з них має відношення до питання, що з’ясується, а саме: *Ідея — це основний принцип світогляду.* Якщо взяти до уваги це його значення, то найбільш загальне визначення значення поняття “національна ідея” буде таким:

**національна ідея —
це основний принцип світогляду нації.**

У такому випадку для встановлення сутності національної ідеї потрібно з’ясувати: по-перше, *що таке світогляд*, а по-друге, *що є основним принципом світогляду нації*.

Світогляд. Як свідчать сучасні досягнення у вивченні цього поняття, світогляд не слід розуміти буквально — лише як систему поглядів на світ, а як активне самовизначення людини у світі, котра шукає шляхи від ідеї до дії. З цих позицій світогляд є системою принципів та знань, ідеалів і цінностей, надій та вірувань, поглядів на сенс і мету життя, котрі визначають діяльність індивіда або соціального суб’єкта й органічно входять до його вчинків і норм мислення. У випадку невідповідності між думкою та дією розквітає соціальна мімікрія, конформізм, лицемірство, тобто починається глибинна криза наявних світоглядних цінностей. Тоді постає проблема розробки нових цінностей і світогляду. Без цього суспільство не може функціонувати, оскільки світогляд є формою його суспільної самосвідомості, через яку суб’єкт усвідомлює свою соціальну сутність і оцінює свою духовно-практичну діяльність.

Основний принцип світогляду нації. Сутність цього принципу обґрунтована вище при розгляді націоналізму, — це *генетично визначений принцип*, згідно з яким усі люди надають переваги власним інтересам та інтересам своїх націй перед такими ж інтересами всіх інших націй. А оскільки світогляд нації — це певна філософія, то в даному випадку можна говорити про *філософію національної ідеї*, сутність якої можна викласти таким чином:

філософія національної ідеї — це світогляд нації, її переконання, які в нормальних природних умовах формуються на базі основного, генетично визначеного принципу, згідно з яким усі люди в боротьбі за виживання змушені власні інтереси та інтереси своєї нації — інтереси політичні, економічні, культурні та духовні, завжди і в усьому ставити на перше місце перед такими ж інтересами всіх інших націй.

Отже, виходить, що *філософії націоналізму і національної ідеї* фактично є ідентичними, і зумовлене це тим, що вони формуються на одному і тому ж *основному принципі світогляду нації*.

Сказане дає підстави стверджувати, що **національна ідея — це філософія, яка формує у людей переконання, спрямовані на відстоювання та захист усіх інтересів своєї нації — інтересів політичних, економічних, культурних та духовних, а не тільки окремих елементів цих інтересів.**

Базуючись на такій сутності націоналізму та національної ідеї, можна приступити до виявлення того, що є у них спільне і того, чим вони різняться.

Спільне для націоналізму та національної ідеї закладене вже в їхніх назвах, які є похідними від одного і того ж слова — “нація”. Цей факт свідчить про те, що зазначені два поняття стосуються саме нації, тобто народу, який вже достатньо самоорганізувався та внутрішньо структурувався і почав сам усвідомлювати себе нацією

Проте найважливішим спільним є те, що цими двома назвами позначають одну і ту ж філософію, яка формується на одному і тому ж основному принципі світогляду нації.

Отже, серйозних підстав для протиставлення національної ідеї та націоналізму, як це роблять деякі представники української еліти, немає. Необхідно, проте, зазначити, що ці два поняття все ж таки мають певні відмінності.

Відмінне. Націоналізм та національна ідея різняться між собою тільки тим, що на основі *філософії націоналізму* створені ідеологія та політика націоналізму, на базі яких, своєю чергою, формується *націоналістичний політичний рух*, тоді як на базі національної ідеї нічого подібного не створено.

Цей факт дає підстави стверджувати, що *національну ідею* можна реалізувати тільки за умови використання нацією *ідеології та політики націоналізму*.

Отже, національна ідея будь-якої нації, в тому числі, й українська національна ідея — це категорія тільки світоглядна, яка без ідеології та політики націоналізму прикладного значення не має.

Цей факт повинна добре усвідомити еліта української нації, передовсім політична, усвідомити для того, щоби не відволікатися на пошук того, що не має прикладного значення, а **належним чином** скористатися **природним націоналізмом**.

Україна, маючи реальні можливості створити **економічне диво** і стати потужною європейською національною державою, **створить його тільки тоді, коли українська еліта озброїться та наснажить філософією природного націоналізму, а її представники стануть справжніми націоналістами**, тобто людьми, які всі інтереси української нації-держави — інтереси політичні, економічні, культурні та духовні завжди і у всьому ставитимуть на перше місце, причому не тільки перед такими ж інтересами всіх інших націй, але й перед своїми власними, груповими, корпоративними та партійними інтересами. ■

ВІДРОДЖЕННЯ ДОНБАСУ:

оцінка соціально-економічних втрат і напрямів дій

Елла Лібанова
доктор екон. наук,
академік НАН України,
академік-секретар
Відділення економіки
НАН України,
директор
Інституту демографії
та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України,
м. Київ

Безпрецедентні події, що понад два роки тривають на Донбасі, спричинили і продовжують спричиняти величезні людські, моральні, політичні, екологічні та економічні втрати, радикально змінюють суспільні відносини. Вони стали наслідком і ознакою глобальних зрушень, і всі спроби окреслення та оцінки імовірності сценаріїв їх подальшого розвитку так або інакше виходять з політичних рішень, передусім керівництва Російської Федерації, США та ЄС. Загрози територіальної цілісності та безпеки України не є результатом виключно російсько-українських відносин, значною мірою вони віддзеркалюють нехтування глобальними принципами безпеки та світового порядку, встановленими від середини минулого сторіччя.

Необхідно усвідомити й оцінити втрати, яких ці події вже завдали Україні, виокремити втрати непоправні, з'ясувати виклики, ризики та загрози, що виникатимуть у зв'язку з цим у перспективі, знайти нові можливості, що відкриває руйнування застарілої економіки і, можливо, ментальності, та виходячи з цього розуміння сформулювати пропозиції щодо політики. Тривале військове протистояння та зростання людських втрат, перебування населення на окупованих і прилеглих до них територіях під інформаційним впливом російської пропаганди посилюють тенденції непорозуміння й протистояння в суспільстві. Протистояння відбувається не за територіальною, економічною, етнічною або мовною ознакою, — воно здійснюється за цивілізаційним вибором між європейським і азійським векторами розвитку, демократичними і тоталітарними цінностями. Від того, який вибір переможе, залежить майбутнє не тільки Донбасу та України, а й великою мірою стабільність європейської спільноти.

Економічні наслідки подій на Донбасі виходять далеко за межі зруйнованого регіону, — утворився цілий ланцюг економічних втрат. Йдеться як про результати безпосереднього руйнування економіки регіону — тимчасово окупованої й підконтрольної Україні частин, — так і про зумовлені цим труднощі підприємств і цілих галузей, що безпосередньо зв'язані з Донбасом. Проблема має комплексний характер і її вирішення потребує системних взаємоузгоджених різнопланових дій. Можливості для кардинального реагування відкриває проведення цілого комплексу назрілих політичних, соціальних і економічних реформ. Водночас необхідне дуже чітке узгодження специфічних новацій, адресованих саме Донбасу, із загальними, що поширюватимуться на всю Україну, та з тими зобов'язаннями, які взяла на себе наша держава в рамках асоціації з ЄС.

Необхідність ведення військових дій і пов'язане з цим багатократне збільшення обсягів фінансування військової сфери закономірно призвели до зростання бюджетних витрат. Величезне ж, за масштабами, переміщення людей із тимчасово окупованих територій, т. зв. сірої зони, та частини поселень поблизу лінії розмежування позбавило їх роботи, житла, засобів існування, а, отже, обумовило додаткове навантаження на й так напружений бюджет країни. Значних бюджетних витрат потребує відновлення зруйнованої інфраструктури на підконтрольних українській владі територіях Донбасу.

Соціально-демографічні втрати. Втрати цивільного населення внаслідок воєнних дій на Донбасі перевищують 10 тис. осіб і продовжують зростати. Окрім безпосередньої загрози життю населення під час бойових дій, погіршення його здоров'я у конфліктному регіоні спричиняє порушення нормальних умов життя, відсутність необхідної медичної допомоги (або її відстрочення), брак лікарських засобів, вимушене неотримання потрібного лікування. Існує ризик спалахів соціально небезпечних хвороб. Погіршення санітарно-епідеміологічного становища є найвагомим, після безпосередньої загрози життю під час бойових дій, ризиком для здоров'я населення і відновлення економічної діяльності на Донбасі.

Загальні підтвержені міграційні втрати регіону наближаються до 1,5 млн осіб. Невизначеність реальних перспектив щодо припинення бойових дій та відновлення контролю України над окупованими територіями матиме наслідком подальше збільшення масштабів внутрішньої міграції населення.

Втрати робочих місць оцінюються від 50 % для великих підприємств до 80–90 % — для малих та середніх підприємств регіону. Внаслідок цього від 1,1 до 1,8 млн працездатних осіб на Донбасі частково або повністю залишилися без роботи та засобів до існування, що призвело до появи майже 2 млн осіб економічно неактивного населення. Збільшення масштабів бідності серед населення Донбасу внаслідок втрати основних джерел доходів, майна і соціального статусу має наслідком формування феномену раптової бідності та зростання навантаження на систему державної соціальної підтримки.

Руйнування поселенської структури, виробничої й соціальної інфраструктури. Внаслідок конфліктної ситуації та бойових дій густозаселені й унікальні за рівнем урбанізації Донецька і Луганська області зазнали найбільших втрат людності міських поселень на тлі дезорганізації життєдіяльності населення та надання соціальних послуг, повного або часткового руйнування житлового фонду і стратегічно важливих інфраструктурних об'єктів.

Більша частина руйнувань припадає на житлові будинки та системи енерго-, водо-, тепlopостачання. Загальна сума збитків лише у Донецькій області перевищує 1,5 млрд грн. Значна кількість об'єктів соціальної інфраструктури залишилась на тимчасово непідконтрольній Україні території, і, отже, населення інших районів позбавлене доступу до публічних послуг, що ними надавалися (Рис. 1). Люди масово виїхали з Донбасу. Зниження майже на чверть середньої щільності населення є критичним для відновлення потенціалу людності регіону. Реальністю стають загрози його перетворення на територію, де залишаються жити тільки ті, хто з різних причин не може залишити свою домівку, хто не вірить у свої можливості адаптуватися до життя в новому місті.

Втрати виробничої інфраструктури є дуже значними, — регіон завжди був високо урбанізованим, насиченим підприємствами машинобудування, важкої та видобувної промисловості, передусім вугільної,

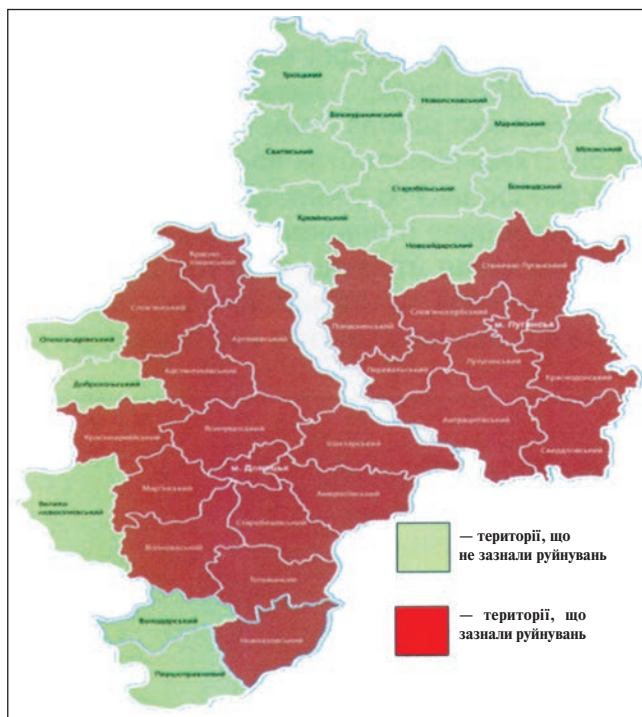

Рис. 1. Вплив бойових дій на територію Донецької та Луганської областей

з розвинутою дорожньо-транспортною мережею. Висока щільність виробничих об'єктів, хоча і в багатьох випадках технологічно застарілих, спричинила підвищену вразливість території до бойових дій.

Таке масштабне руйнування виробничої інфраструктури випадків загрожує техногенними катастрофами. Зокрема, значних втрат зазнала інфраструктура водопостачання та водовідведення, пошкоджено канал «Сіверський Донець-Донбас», існує загроза повного припинення водопостачання міст і селищ загальною чисельністю населення понад 2,5 млн осіб.

Затоплення шахт може спричинити забруднення та отруєння підземних вод басейнів р. Сіверський Донець і малих річок Приазов'я, питної води і навколишнього природного середовища. Збільшується кількість випадків потрапляння до водойм небезпечних отруйних речовин промислового і комунального походження. Небезпечними є також стихійні захоронення без дотримання санітарно-гігієнічних вимог.

Цей, далеко не повний, перелік економічних втрат не вимірюється тільки грошми і не обмежується сьогоденням. Є дуже серйозні ризики та загрози економічного характеру, подальшому розвитку України.

Брак ресурсів істотно обмежує можливості спрямування на відродження Донбасу бюджетних коштів, надії на зовнішні інвестиції можуть не виправдатися, тому надзвичайно важливим видається залучення коштів населення. Задля цього необхідно реформувати систему оподаткування і розподілу доходів між бюджетами різних рівнів, перейти до формування бюджету розвитку за рахунок бюджетних асигнувань, державних внутрішніх позик, ресурсів спеціалізованих фінансових інституцій та державних цінних паперів з преференціями щодо їх придбання населенням за рахунок власних заощаджень.

Антитезою може бути виключно протидія за всіма переліченими напрямками:

- боротьба з корупцією, наслідком якою стане не тільки зменшення масштабів різноманітних хабарів, а й демонстративно-показове покарання винних із вищих щаблів державної влади;
- зниження масштабів економічно необґрунтованої нерівності, принаймні, в державному секторі;
- цілеспрямована підтримка родин, які з непереможних причин опинилися за межею бідності, та непрацевдатних осіб;
- створення робочих місць із прийнятними умовами та оплатою праці;
- прозорість бюджетних надходжень і витрат, включаючи державні закупівлі і податкову систему;
- зміна політики оплати праці.

Події на Донбасі мають і дуже важливий психологічний вплив на українське суспільство та українську державу. Міф про те, що Донбас годує всю країну, що дуже довго — і слід зазначити, доволі вдало — формувався місцевою елітою та дуже міцно вкоренився у свідомості місцевих жителів, зруйнований суворою реальністю. І якщо цього не розуміють мешканці окупованих територій, то все глибше усвідомлюють ті, хто їх залишив, хто живе поблизу так званої лінії розмежування, хто працює на підприємствах Запорізької, Дніпропетровської, Харківської областей.

Зокрема, слід зазначити істотний перерозподіл соціального статусу окремих професій. Так, через значне скорочення (а в окремих випадках і повну зупинку) роботи шахт цілком реальною виглядає зміна соціальної ролі шахтарів, яка упродовж всього періоду незалежності була важливою складовою політичного життя країни.

Перенесення зброєю та близькість непідконтрольних Україні територій зумовлює високий рівень загрози терористичних актів, проявів бандитизму і складну криміногенну ситуацію. Неминучим наслідком стало ускладнення криміногенної ситуації в регіонах, далеких від тимчасово окупованих територій.

Кровопротиття і гостре політичне протистояння посилює агресивні настрої в суспільстві, налаштування на вирішення будь-яких суперечок і конфліктів нелегітимними методами, аж до застосування сили та зброї. Формується прагнення швидких і простих рішень, що супроводжується загрозами дегуманізації та криміналізації суспільства в цілому. Вже сьогодні часто спостерігається, що люди, які до подій на Донбасі (точніше, до Революції Гідності) були добрими сусідами чи навіть друзями, стали ворогами, посварилися і не підтримують жодних стосунків. На жаль, у таких ситуаціях на перший план виходять емоції, слова обвинувачення та помста. І з часом ці люди тільки стверджуються у своїх переконаннях: вони залишаються при своїй думці й абсолютно не сприймають іншу. Це може стати каталізатором поглиблення ціннісного розколу і нетолерантності, атомізація суспільства.

За будь-якого варіанту розвитку Україна вже ніколи не буде такою, якою була раніше, але і Донбас — також.

Суспільство значною мірою поділене за ставленням до цих подій, до ролі в них місцевих жителів, регіональних еліт і Російської Федерації. Цей поділ необхідно долати, необхідно домогтися усвідомлення переважною частиною суспільства (в ідеалі — всім суспільством) важливості національної єдності, оскільки і безпека Української держави, і перспективи розвитку залежать не так від суто економічної ситуації і спроможності влади вирішувати поточні проблеми, як від загальних суспільних настанов.

Нація, яка має чітко визначені перспективи, яка прагне спільних (інтегративних) для всіх цілей, у змозі витримати значні труднощі. Натомість, за відсутності єдиного бачення свого майбутнього тотальна поразка — неминуха. І, зрештою, не має значення, буде ця поразка обумовлена зовнішніми чи внутрішніми чинниками. Відповідно, нагальною потребою видається формування ефективної політики інтеграції українського суспільства (Рис. 2). Неостанню роль у підготовці подій на Донбасі відіграла ідея зміни державного устрою України шляхом передачі владних повноважень і ресурсів не територіальним громадам, а регіонам, т. зв. федералізація, дуже вдало інкорпорована в політичну риторику. І хоча, за даними Інституту соціології НАН України (2015 р.), на загал ідея соборності у країні панівна: 71 % населення (87 % мешканців західних областей) є прихильниками єдиної унітарної України, — 46 % жителів Донеччини є прихильниками федерального устрою, причому це стосується не автономії свого регіону, а устрою країни загалом. Такі настрої — типові для Донбасу, який демонстрував свої антистоличні (стосувалося це Петербурга, Москви чи Києва) уподобання впродовж усієї своєї історії. За висновком відомого в усьому світі дослідника феномену Донбасу *Хіроакі Курошія* ("Зрозуміти Донбас", К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015), найвиразніше це виявлялось у кризові періоди.

Реалізація ідеї федеративного устрою майже неминуче спричинила б якщо не прямий розпад Української держави на окремі феодальні володіння, то її перетворення на аморфне об'єднання територій з великим обсягом повноважень юридичної і політичної, зокрема зовнішньополітичної, самостійності. Своєю чергою, це стало б на заваді зміцненню соборності України, її європейської та, особливо, євроатлантичної інтеграції. Натомість розширення повноважень і

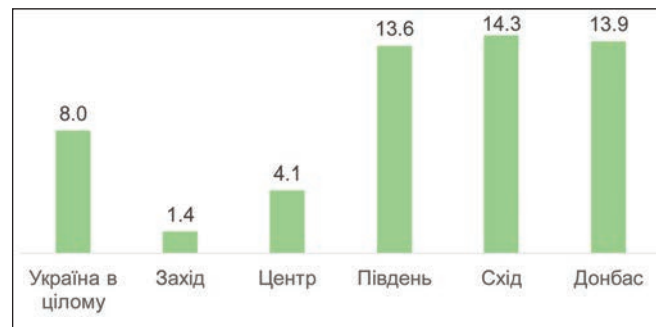

Рис. 2. Рівень підтримки автономії області свого постійного місця проживання, травень 2015 року, %
Джерело: Центр Розумкова

збільшення фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування (територіальних громад) істотно посилило можливості населення контролювати діяльність влади та використання бюджетних коштів, — і водночас унеможливило звинувачення виключно центральної влади в місцевих негараздах.

Процеси в економічній сфері (регіональна дезінтеграція, диференціація, недосконала податкова і міжбюджетна політика тощо), спекуляція певних політичних партій і блоків на невігластві та фобіях населення створили поживний ґрунт для міфу про Донбас і Галичину як про полюси регіональної системи України і навіть концепт “двох Україн”, яким “не зійтися ніколи”. Насправді ж Донбас від Галичини відрізняється значно менше, ніж від Ростовської чи Белгородської областей. Але нехтувати ментальними відмінностями жителів різних частин України і не приділяти їм належної уваги в політиці не можна.

Цілий комплекс проблем пов’язаний із масовим вимушеним внутрішнім переміщенням людей з регіону конфлікту. Принципово помилковим видається поділ мешканців Донбасу за лінією бойових дій. Сумніви викликає і впевненість у тому, що більшість вимушених переселенців покинули своє житло з ідеологічних міркувань, а не керуючись прагненнями безпеки. Сам по собі перетин кордонів аж ніяк не змінив їхніх переконань, — ті, хто підтримував ідеї сепаратизму, такими і залишилися. Подальший перебіг подій на Донбасі спричинив помітні психологічні зрушення у значній їх частині, але не в усіх. Частина, навпаки, загострила своє несприйняття української влади через матеріальні труднощі, нереалізацію їхніх очікувань, часто необґрунтованих і нічим не виправданих. Але у будь-якому випадку з цим треба рахуватися, особливо в контексті формування інтеграційної політики. Оцінюючи перспективи амністії осіб, не запламованих кров’ю, і показового покарання винних у розпалюванні сепаратизму в контексті інтеграційної політики, слід віддати собі звіт у тому, що ці процеси не обмежуються територією Донецької та Луганської областей, — не все однозначно і в інших регіонах, традиційно економічно орієнтованих на Росію. Механізми порозуміння і примирення, і каяття, і покарання, можуть бути різними — в світі накопичений величезний досвід, який необхідно детально проаналізувати і вибрати те, що може бути адаптоване до українських реалій.

Водночас **необхідно підкреслити позитивні зміни** соціо-психологічної ситуації в Україні, спричинені подіями на Донбасі.

По-перше, істотно прискорилося формування української громадянської нації, згуртованості суспільства навколо ідеї розбудови незалежної держави.

По-друге, посилення соціальних зв’язків багаторазово віддзеркалилося у зростанні соціального капіталу, зокрема завдяки налагодженню принципово нової системи контактів між абсолютно незнайомими людьми.

По-третє, утворилася альтернативна офіційним ЗМІ інформаційна система, до формування і вико-

ристання якої залучена значна частина українців, передусім молодого та середнього віку, що вочевидь сприяє формуванню демократичного суспільства.

Нарешті, по-четверте, саме усвідомлення суспільної небезпеки і прагнення її уникнення зумовило масовий волонтерський рух, який є найяскравішим проявом діяльності громадянського суспільства.

Таким чином, на тлі величезних економічних та політичних проблем, трагедія Донбасу зумовила надзвичайно важливі позитивні суспільно-політичні наслідки.

Економічні загрози розвитку українського суспільства. Втрата Україною суверенітету над частиною території Донбасу та стан відносин із агресором — Росією — вже спричинили втрату традиційних ринків збуту та логістичних мереж, які мають забезпечувати розвиток діяльності підприємств багатьох регіонів України. Прогнозованою є мінімізація торгівельних відносин із Росією та тимчасово окупованими територіями. Отже, очевидною загрозою є втрата традиційних ринків збуту, сировини й комплектуючих, транзитного потенціалу.

Проаналізуємо, як подальший тиск зазначеної загрози, так і кроки щодо їх нейтралізації, пов’язані з п’ятьма групами ризиків.

1. Сировинні — пов’язані зі втратою доступу до джерел сировини, що використовується як проміжна продукція виробниками контрольованих Україною територій. Це змушує шукати інші аналоги, змінювати логістику доставки, витратити додаткові кошти та час (рис. 3). В окремих випадках заміна сировини та тактової частоти поставок потребує внесення певних змін до технології. В результаті збільшується собівартість або зростає загроза повної чи часткової зупинки підприємств України. Наприклад, скорочення доступності вугілля, необхідного для підприємств теплової генерації, загрожує стабільності функціонування енергетичної системи країни. Проблеми з ресурсним забезпеченням процесу виробництва металургійної продукції, постачанням коксу також суттєво ускладнюють можливості реалізації експортного потенціалу металопродукції України. Демонтаж та вивезення устаткування машинобудівних заводів, розташованих на непідконтрольній Україні території, зупинка підприємств — замовників машинобудівної продукції — внаслідок руйнування та відсутності замовлень також помітно звужують базу виробництва комплектуючих.

2. Товарно-виробничі — пов’язані з неможливістю доступу до товарів продовольчої та непродовольчої груп, що використовуються як проміжна продукція виробниками, розташованими на територіях, контрольованих Україною. Це розриває не тільки комерційні зв’язки різних територій України, а й порушує налагоджені інфраструктурні та технологічні ланцюги українських та міжнародних фінансово-економічних інтеграційних структур. Руйнування зв’язків виробничої кооперації та інтегрованих структур є болючим, оскільки ці втрати безпосередньо віддзеркалюються у фінансово-кредитній стійкості відповідних

підприємницьких систем. Відновлення необхідних елементів повноцінних господарчих систем є значно складнішим завданням ніж пошук нових партнерів для економічно незалежних підприємств.

3. Збутові (маркетингові) — пов'язані з втратою підприємствами регіонів України ринків збуту товарів кінцевого та проміжного споживання на окупованих територіях та в Росії; певною мірою втрати компенсуються контрабандними потоками, але такий спосіб навряд чи можна вважати прийнятним.

4. Транспортно-транзитні — пов'язані з втратою значної частини транзитного трафіку, що проходив через територію Донбасу до регіонів югу Росії, Закавказьких країн, країн Середньої Азії. В результаті підприємства, які працювали із сировинними та товарними ринками згаданих країн, а також перевізники, які обслуговували цей трафік, мають значні збитки. Серйозним викликом для забезпечення інтегрованості України у європейсько-азійську транспортні системи та збільшення обсягів експортно-імпорتنих потоків товарів і послуг є відсутність контролю з боку держави над окремими ділянками українсько-російського кордону, військові дії у зоні проведення АТО.

5. Логістичні — пов'язані з втратою каналів фізичного переміщення товарів та сировини у системах приватного пересування товарів до пунктів кінцевого призначення та загальної ринкової інфраструктури

логістичних зв'язків. Це формує загрози не тільки діяльності резидентів української економіки, а й потенціалу інфраструктурно-логістичного забезпечення активності регіонів України на міжнародній арені.

Скорочення можливостей економічної співпраці із зовнішнім світом внаслідок погіршення інвестиційного клімату та інвестиційної привабливості України.

Продовження військових дій на Донбасі, макроекономічна нестабільність, нерозвиненість інституційного середовища, високий рівень корупції обумовлюють погіршення інвестиційного клімату та інвестиційної привабливості України, а, отже, і зниження впевненості у стратегічних перспективах заходу в Україну іноземних інвестицій, розвитку вітчизняних фондових, страхових та кредитних структур, масштабному започаткуванні населенням підприємницької діяльності, довірі до інституційного збереження та накопичення доходів.

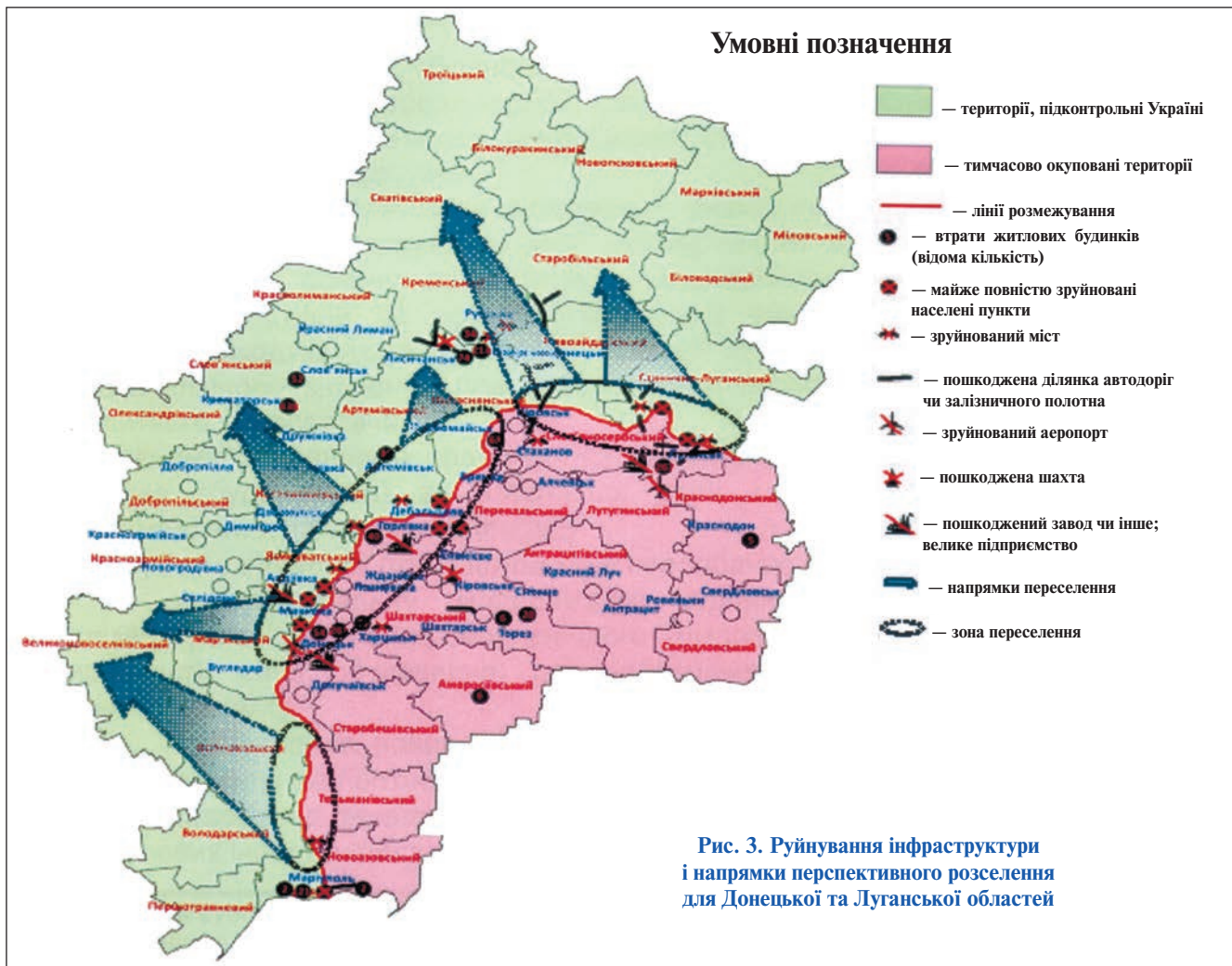
Обсяг залучених прямих іноземних інвестицій (акціонерного капіталу) в економіку України станом на 1 липня 2015 р. становив \$ 42851,3 млн (порівняно з \$ 50021,8 млн станом на 1 липня 2014 р.). Відповідно, скоротився обсяг залученого акціонерного капіталу у розрахунку на одну особу — \$ 1164,1 до \$ 1000,5 (Експрес-випуск Держслужби статистики від 14.08.2014 № 401/0/03.5вн-14; Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності України в січні-червні 2015 року від 14.08.2015 № 373/0/03.5вн-15).

Рис. 3. Схема постачання коксівного вугілля та залізорудної сировини на підприємства м. Маріуполь

За наявності двох великих металургійних підприємств (м. Маріуполь), що можуть обслуговуватися залізничним, морським та автомобільним транспортом, в якості постачальника залізорудної сировини розглядаються гірничо-збагачувальні підприємства Криворізького басейну, а коксівного вугілля — видобувні підприємства Африки та Австралії. Постачання коксівного вугілля на першому етапі здійснюється морськими судами до одного з портів Чорноморського басейну.

Завдання полягає у виборі маршруту та виду транспорту для обслуговування підприємств з мінімальними витратами.

За даними четвертого кварталу 2014 року, в Україні спостерігаються найгірші показники індексу ділового клімату серед 21 держави Центральної і Східної Європи¹. Експерти пояснюють таку ситуацію війною на Донбасі. Протягом року знизилась всі показники кон'юнктури для України, які перебувають у негативному значенні шкали, вказуючи на песимізм інвесторів².

Перевантаження державних фінансів військовими та непередбачуваними соціальними витратами. Продовження військових дій на Донбасі, необхідність підвищення боєздатності держави в умовах збройного протистояння потребуватиме збільшення обсягу військових витрат. Так, за Законом “Про Державний бюджет України на 2016 рік”, видатки на оборону та безпеку визначено на рівні 113,6 млрд гривень або 5 % ВВП³. Зростання військових витрат є однією з головних причин хронічних дефіцитів державного бюджету і збільшення державного боргу в багатьох країнах, для покриття якого держава збільшує грошову масу.

Однак, хоча загалом інвестиції, пов'язані з мілітаризацією економіки, є інфляційно небезпечними, оскільки провокують зростання грошової маси без відповідного товарного покриття, збільшення обсягу фінансування оборони сприятиме не лише мінімізації поточних загроз, а й стимулюватиме розвиток ВПК, тобто створення нових робочих місць, підвищення доходів і сукупного платоспроможного попиту населення.

Значними також залишаються втрати бюджету, пов'язані з ліквідацією наслідків воєнних дій, зокрема із руйнуванням та ліквідацією підприємств у зоні проведення АТО, зменшенням кількості платників податків та збільшенням їхньої заборгованості, обмеженням кредитного портфелю банків. Разом з тим, втрата доходів, майна, роботи жителів тієї частини Донецької та Луганської областей, що знаходиться безпосередньо у зоні військового конфлікту або поблизу нього, зростання рівня безробіття внаслідок звуження можливостей працевлаштування, збільшує

¹ Австрійський контрольний банк (Oesterreichische Kontrollbank),

² Через війну на Донбасі індекс ділової активності в Україні та Росії впав до найнижчих показників у Європі [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://economics.unian.ua/finance/1006212-cherez-viynu-na-donbasi-indeks-dilovoi-aktivnosti-v-ukrajini-ta-rosiji-vpav-do-naynijchih-pokaznikiv-u-evropi.html>

³ Закон України “Про Державний бюджет України на 2016 рік” [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://rada.gov.ua/news/Novyny/122459.html>

Рис. 4. Складові стратегії відродження Донбасу

кількість осіб, які звертаються до державної системи соціальної допомоги. Це спричиняє зростання фінансового навантаження на систему державної соціальної підтримки населення та обумовлює необхідність її трансформації з метою запобігання деструктивним змінам соціального капіталу країни.

Поглиблення економічних диспропорцій, обумовлене звуженням внутрішнього споживчого попиту. Нестабільність економічного розвитку України, спричинена наростанням зокрема і подіями на Донбасі, віддзеркалилась у суттєвому скороченні обсягів виробництва, стрімкій девальвації національної валюти і доходів населення: зокрема, середня реальна заробітна плата скоротилась за 2015 рік на 20,2%⁴, а депозити в банківському секторі, головним чином, через негативні очікування населення, — на 7,2 млрд грн⁵. Це свідчить про помітне скорочення платоспроможного споживчого попиту, що не може не відбиватися на загальному попиті на товари та послуги. За ланцюговою реакцією, хоча і в менших розмірах, але скорочується попит і на продукцію товаровиробників, які не мають безпосереднього відношення до населення.

Подальше скорочення внутрішнього споживчого попиту в умовах втрати традиційних ринків збуту та повільністю виходу на нові забирає у вітчизняного виробника нішу для відновлення та розвитку.

Можливості відродження. Економіка Донбасу вже давно не відповідала навіть дуже скромним вимогам через поширеність застарілих технологій, небезпечних та шкідливих умов праці, високу енергоємність і десятки років потребувала докорінних змін. Але на заваді стояла нездоланна перешкода — неминуче масове безробіття, зокрема шахтарів, внаслідок реконструкції. І кожного разу влада не наважувалась на рішучі дії.

⁴ http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/mp.htm

⁵ Бюлетень Національного банку України (електронне видання). Статистичні матеріали. Грудень 2015 року. — Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/files/stat.pdf>

Наразі економіку зруйновано і питання стоїть в контексті її відродження (рис. 4).

Під відродженням Донбасу розуміється розбудова прийнятної для життя території з урахуванням всіх особливостей та труднощів, обумовлених безпосередньою близькістю зони бойових дій. Знищення технологічно застарілої економіки і розрив традиційних зв'язків із тимчасово окупованими територіями та Росією змушує не тільки до формування принципово іншого господарського комплексу, а й до пошуку нових ринків постачання необхідної сировини, комплектуючих і збуту виробленої продукції. Та хоча країна в цілому вже будує свою стратегію, реалізує торгово-економічні й валютно-фінансові проекти без ресурсного потенціалу Донбасу, все це дається доволі важко і, головне, не може бути причиною чи навіть аргументом нехтування регіоном. У багатьох випадках нагальною потребою стане формування схем виробничих процесів із залученням до них підприємств Дніпропетровської, Запорізької, Харківської та інших областей України. Це означає необхідність:

- зміни системи розселення, можливо, й адміністративно-територіального устрою регіону;
- будівництва нових доріг і комунікацій;
- будівництва/ремонту об'єктів соціальної інфраструктури, передусім житла;
- заохочення інвестицій в інноваційні об'єкти та технології;
- стимулювання прискореного розвитку малого та середнього бізнесу, що забезпечуватиме робочі місця для мешканців території і постачання населенню необхідних товарів та послуг.

Відродження Донбасу потребує цілеспрямованої систематичної і системної роботи владних структур, широкого залучення громадянського суспільства, міжнародних організацій. Необхідно максимально опрацювати накопичений в різних країнах, важким шляхом отриманий досвід та, за можливості, адаптувати й використати його в Україні.

Політичне визнання. Українське суспільство має визнати, що Донбас є територією України, частиною унітарної держави, яка постраждала від воєнного конфлікту і потребує тривалої реабілітації. Основою відродження Донбасу має стати консолідація зусиль влади, бізнесу і громадян та величезні, насамперед власні, фінансові ресурси усєї держави.

Економічне відродження. Донбас має стати майданчиком для комплексного впровадження найсучасніших методів управління та організації економічних процесів, де важливу роль відіграватимуть розвиток соціальної відповідальності бізнесу і різноманітні форми публічно-приватного партнерства. Працівники мають стати інвесторами та отримувати свою частку прибутків (як це відбувається в демократичних європейських країнах), а бізнес — податкові канікули під дієвим громадським контролем для запобігання зловживань.

Баланс ринку праці. Значна частина найбільш активних, креативних і самодостатніх громадян працездатного віку виїхала з території Донбасу. Тому необхідно переосмислення підходів до забезпечення зайнятості населення, яке залишилося. Розвиток нових секторів економіки і будівництво нових підприємств на сучасній технологічній основі потребуватиме іншої за якістю робочої сили. Частково проблему можна вирішити за рахунок підготовки, перепідготовки та перекваліфікації кадрів шляхом створення навчальних центрів та забезпечення їх необхідними обладнанням, кадрами і навчальними технологіями. Пропозиція робочої сили на регіональному ринку праці формуватиметься також за рахунок різних форм міграції (стаціонарної, вахтової, маятникової).

Громадський порядок і безпека. Перенасичення зброєю та близькість невідконтрольних Україні територій зумовлює високий рівень загрози терористичних актів, проявів бандитизму і складну криміногенну ситуацію на Донбасі. Тому при будівництві й відновленні виробничих і соціальних об'єктів потрібно передбачати їхній захист, посилення контролю за порядком на вулицях та в місцях масового скупчення людей. Необхідно концентрувати зусилля на подоланні і запобіганні в майбутньому проявів масової агресії, залученні для цього комплексу правоохоронних інструментів, методів психологічного впливу, роз'яснювальної роботи і пропаганди.

Мир і суспільна консолідація. Тривале військове протистояння та зростання людських втрат, перебування населення на окупованих і прилеглих до них територіях під інформаційним впливом російської пропаганди посилюють тенденції непорозуміння й протистояння в суспільстві. Їхнє подолання потребує величезної роз'яснювальної та пропагандистської роботи, до якої мають долучитися всі, хто впливає на формування світогляду людей — освітяни, журналісти, депутати усіх рівнів. Громадянське порозуміння і примирення потребуватиме не менше 10—15 років і має стати невід'ємною частиною комплексного процесу консолідації українського суспільства, формування патріотизму та української ідентичності.

Пріоритети відновлення соціально-економічного потенціалу. Принципово неприйнятною є установка на відновлення Донбасу на рівні стандартів доконфліктного періоду. Бажаний рівень постконфліктної реабілітації регіону має бути досяжним і відповідати фінансовим, матеріально-технічним та кадровим можливостям країни. Програма відновлення та розвитку Донбасу повинна стати національним проектом комплексної модернізації економіки та інфраструктури України. На початковому етапі реабілітації більше 90 % державних коштів має бути спрямовано на відновлення й реконструкцію систем життєзабезпечення та інфраструктури, у подальшому необхідно залучати не лише державні кошти і міжнародну допомогу, а й ресурси українського бізнесу.

Зміни в системі розселення та відновлення поселенської структури передбачатимуть формування єдиної інтегрованої регіональної системи розселення

з охопленням міжрайонних підсистем на підконтрольній Україні території: Слов'янсько-Краматорської, Волноваської, Великоновоселівської (Донецька обл.) і Лисичансько-Северодонецької, Сватівської, Старобільської, Біловодської (Луганська обл.) за активної поведінкової стратегії мешканців цих територій, спрямованої на участь у відбудові.

Відновлення і модернізація житлового фонду, економічної, транспортної та соціальної інфраструктури має здійснюватися в залежності від ступеня пошкодження, на основі пріоритетів постконфліктного відновлення, критеріїв ефективності інвестицій та розумної мінімізації витрат. Критично важливим є відновлення пошкоджених та зруйнованих систем водопостачання і водовідведення, що мають ключове значення для забезпечення екологічної безпеки Донбасу та потреб питного водопостачання.

Головними завданнями транспортної та комунікаційної реабілітації регіону є відновлення (будівництво) автомобільних доріг і забезпечення національного телерадіомовлення на території Донбасу.

Розбудова сучасної промисловості передбачає орієнтацію на:

- неоіндустріальну модернізацію підприємств традиційних галузей спеціалізації регіону (паливно-енергетичного комплексу (рис. 5), чорної металургії, хімічної промисловості, машинобудування) для забезпечення конкурентоспроможності в глобальній економіці;

- становлення нових видів діяльності як основи розвитку внутрішнього ринку, нарощування експортного потенціалу і вирішення соціальних проблем регіону;

- створення техніко-впроваджувальних (наукових і технологічних парків) та промислових інвестиційних зон (індустріальних парків).

- постачання коксівного вугілля судами “Панамакс”; постачання коксівного вугілля судами мілкої осадки; постачання рудної сировини

Розвиток села і сільського господарства має здійснюватися на основі:

- виробництва сільськогосподарської продукції для забезпечення потреб населення регіону,

- модернізації та розвитку господарств населення, диверсифікації сільської економіки,

- модернізації житлового фонду в сільській місцевості та розвитку сільської інфраструктури,

- стимулювання самоорганізації сільських громад.

Реалізація пріоритетів людського розвитку дасть змогу забезпечити:

- прогресивне збалансування ринку праці задля досягнення динамічної ринкової рівноваги із домінуванням регулярної, стабільної зайнятості у формальному секторі економіки та забезпеченням відповідності робочих місць — визначеним напрямом соціально-економічного розвитку;

- формування галузевих освітньо-науково-виробничих комплексів навколо галузевих кластерів (паливно-енергетичного, металургійного, машинобудівного, хімічного та аграрного) на основі створення об'єднань

навчальних закладів, наукових установ і підприємств для підготовки й перепідготовки кадрів, проведення наукових досліджень та експериментального впровадження їх результатів на підприємствах регіону;

— створення умов для інтеграції внутрішньо перемішених осіб до місцевих громад у регіонах їх розселення, зменшення крайніх проявів бідності серед внутрішньо перемішених осіб та запобігання їх соціальному відторгненню;

— формування системи інтегрованого управління природними ресурсами, запровадження природно-ресурсного моніторингу згідно стандартів ЄС;

— здатність системи державного управління оперативно й ефективно діяти на упередження та подолання наслідків конфліктів, запобігати людським, соціальним та економічним втратам, сприяти відновленню постконфліктних територій на інноваційній основі.

Інституційне забезпечення та економіко-правові механізми відновлення Донбасу. Ефективним інструментом модернізації та створення нових інфраструктурних об'єктів є механізми публічно-приватного партнерства, а також створення індустріальних і наукових парків для залучення приватних інвесторів.

Реалізація заходів з відновлення Донбасу на сучасній технологічній базі потребує уваги до розвитку відповідного інституційного середовища — створення публічних і приватних інститутів розвитку, підвищення інституційної спроможності публічної влади та обізнаності суспільства щодо планів розвитку території, активної участі у цих процесах наукових і аналітичних центрів, міжнародних організацій, які мають відповідний досвід та компетенції з реалізації проектів з урахуванням інтересів різних соціальних груп.

Розвиток публічно-приватного партнерства. Перспективною є реалізація проектів публічно-приватного партнерства на Донбасі за напрямками:

— будівництво та відновлення автомобільних доріг для підвищення економічної й соціальної зв'язаності перспективних територіальних кластерів економічного розвитку;

— будівництво, модернізація, реконструкція, оновлення та технічне переоснащення споруд з водопостачання та водовідведення у населених пунктах;

— модернізація теплової енергетики через створення енергетичних індустріальних парків на базі державних вугільних шахт та збагачувальних фабрик, реалізація пілотного проекту з газифікації вугілля для постачання технологічних газів на хімічні підприємства;

— розвиток промисловості будівельних матеріалів з використанням місцевої сировинної бази і промислових майданчиків ліквідованих підприємств;

— відновлення частково зруйнованих і таких, що не працюють, об'єктів соціальної інфраструктури, будівництво соціального житла, відбудова втраченого (пошкодженого) житла, управління житловим фондом, надання соціальних і житлово-комунальних послуг.

Принциповим є надання податкових пільг суб'єктам господарювання — приватним партнерам, діяльність яких спрямована на виробництво продукції, виконання робіт та надання послуг, важливих для відновлення Донбасу та спрямування відповідної економії коштів на збільшення капіталовкладень і прискорення відновлювальних робіт, що здійснюватимуться у межах проектів публічно-приватного партнерства.

Децентралізація управління і владних повноважень. Вирішення проблем соціально-економічного розвитку Донбасу вимагає корегування податкового та бюджетного законодавства з урахуванням наступних особливостей:

— закріплення на період відновлення економіки Донбасу (але не менше, ніж на п'ять років), зарахування у повному обсязі до місцевого бюджету основних загальнодержавних податків (податку на додану вартість, податку на прибуток підприємств, податку на доходи фізичних осіб), а в пост відновлювальний період (орієнтовно 10 років) — зарахування до місцевих бюджетів 70 % зазначених податків;

— надання органам місцевого самоврядування права самостійно розпоряджатися бюджетними коштами з можливістю їх розміщення у відділеннях банків державної форми власності або в комунальних банках для уникнення проблем, пов'язаних з казначейським обслуговуванням місцевих бюджетів;

— визначення порядку здійснення повноважень органів державної виконавчої влади, зокрема в соціальній сфері, делегованих органам місцевого самоврядування для їх реалізації на відповідній території, встановлення в Бюджетному кодексі України відповідальності розпорядників бюджетних коштів за не своєчасне і неповне фінансування делегованих повноважень, надання органам місцевого самоврядування права щодо їх реалізації в межах виділених з державного бюджету коштів.

При оптимізації структури повноважень місцевих органів влади слід дотримуватися принципу субсидіарності як європейського критерію визначення повноважень, які доцільно та необхідно передати на регіональний рівень.

Регіональна допомога — це не єдиний інструмент підтримки інвестицій та створення робочих місць у регіонах із надзвичайно низьким рівнем життя і може надаватися у різних формах, однак за гарантій мінімальної спотворення конкуренції Надання прямої матеріальної допомоги (субсидії, пільги, звільнення або зниження податків чи обов'язкових зборів) потребує доведення неможливості застосування форм, що менше спотворюють конкуренцію (заснованих, наприклад, на боргових інструментах — позики під низькі відсотки державні гарантії).

Одержувач допомоги має забезпечити не менше 25 % витрат за рахунок власних ресурсів або зовнішнього фінансування — це сприяє зацікавленості одержувача допомоги і гарантіям життєздатності інвестицій Для забезпечення інвестиціями реального та стійкого розвитку відповідної території вони мають продовжуватись не менше 5 років (3 роки для

малих та середніх підприємств) після завершення інвестиційного проекту

Встановлено обмеження державного фінансування інвестицій:

— 50 % суми відшкодованих витрат для регіонів, де ВВП на душу населення становить 45 % середнього показника по ЄС;

— 35 % суми відшкодованих витрат для регіонів, де ВВП на душу населення менше 60 % середнього показника по ЄС;

— 25 % суми відшкодованих витрат для регіонів, де ВВП на душу населення становить 75 % середнього показника по ЄС.

Окреме регулювання надання державної допомоги передбачено для аеропортів, сільського господарства, рибальства, енергетичного сектору. Не дозволяється регіональна допомога у вугільному, транспортному секторі, суднобудуванні, виробництві синтетичного волокна та сталеливарному виробництві.

Операційна допомога, що покриває поточні витрати підприємства, як правило, заборонена, однак вона може бути дозволена, якщо перешкоди у розвитку економічної діяльності настільки серйозні та довготривалі, що допомога у вигляді інвестицій не є достатньою для розвитку території.

Для забезпечення безпосередньої участі громадян у місцевому самоврядуванні, взаємодії територіальних громад при реалізації спільних проектів, регіони, райони, кластери, міста, підприємства мають розглядатися як правові інститути, в рамках яких забезпечується збалансування прав і обов'язків учасників взаємовідносин, ефективний контроль громадськості за діяльністю органів публічної влади та органів місцевого самоврядування на відповідному рівні. Процеси децентралізації передбачають активне використання світового досвіду залучення громадських організацій до вирішення соціально-економічних питань місцевого розвитку шляхом створення громадських рад.

Прискорення дерегуляції економіки. Зменшення адміністративних перешкод для стимулювання розвитку економіки і суб'єктів господарювання, передусім малого та середнього підприємництва, передбачає встановлення єдиних (загальних) дат набрання чинності нормативними актами, які матимуть вплив на суб'єкти господарювання, з попереднім повідомленням про плановані зміни.

Допомога у розвитку малих та середніх підприємств: правила ЄС. У ЄС у 2008 р. було прийнято Закон “Про малий бізнес”, в якому закріплено принцип “спочатку подумай про малий бізнес”, який полягає в тому, що під час розробки нормативно-правових актів обов'язково мають враховуватися інтереси малих і середніх підприємств (МСП): якщо МСП зможуть дотримуватись приписів з обґрунтованими витратами, тоді це зможуть зробити і великі фірми, а зворотний зв'язок не завжди можливий.

Передбачається встановлення єдиних (загальних) дат набрання чинності нормативними актами, кількість яких протягом року обмежена (за звичай два дні на рік — зокрема 1 січня та 1 липня в Нідерландах, —

яким передуватиме не менше як за 12 тижнів, публікація інструктивного матеріалу щодо потенційних змін) забезпечуються раціоналізація потоку нових нормативних актів та надання інформації для МСП про нові правила заздалегідь. Із часом у ЄС планується, що єдині дати стимулюватимуть законодавця зменшувати обсяг нормативних актів, оскільки їхній сумарний тягар стає все більш очевидним.

Для суб'єктів підприємницької діяльності на територіях Донецької та Луганської областей зі спеціальним режимом господарювання пропонується встановити спрощений порядок видачі документів дозвільного характеру (не більш трьох робочих днів), необхідних для ведення бізнесу.

Запровадження спеціального режиму господарювання. Основою соціально-економічного відродження Донбасу має стати Закон України “Про спеціальний режим здійснення господарської та інвестиційної діяльності в окремих районах Донецької та Луганської областей”, покликаний органічно поєднати переваги різних типів спеціальних режимів господарювання з метою максимізації економічного ефекту шляхом:

— встановлення особливого порядку організації та здійснення господарської й інвестиційної діяльності (пільговий режим господарювання) для підприємств, які реалізують інвестиційні проекти;

— запровадження режиму території пріоритетного розвитку для модернізації на інноваційній основі промислового виробництва, прискорення залучення інвестиційних коштів для відновлення об'єктів виробничої та соціальної інфраструктури; збереження і створення робочих місць для працівників, які вивільнюються у зв'язку зі структурними зрушеннями.

Реалізація заходів спеціального режиму господарювання дозволить залучити інвестиції на суму близько 50 млн доларів США, а також створити близько 100 тис. нових робочих місць.

Розвиток індустріальних, зокрема енергетичних, технологічних і наукових парків. Специфічні потреби розвитку окремих галузей економіки Донбасу вимагають використання переваг інвестиційно-інноваційної інфраструктури шляхом створення індустріальних, зокрема енергетичних, технологічних і наукових парків, що забезпечить розвиток на Донбасі:

— наукових досліджень і експериментальних розробок, виведення інноваційних продуктів на ринок, залучення інвестицій до наукомістких видів діяльності та послуг;

— пріоритетних галузей економіки (паливно-енергетичного комплексу, чорної металургії, машинобудування та ін.);

— енергоефективних технологій (“зелена” енергетика) та альтернативної енергетики (метанової, сонячної і вітрової енергетики, виробництва енергії з біомаси);

— ресурсного забезпечення хімічної промисловості за рахунок впровадження технології газифікації вугілля і його перетворення на рідке паливо, будівництва газогенераторних установок для забезпечення технологічними газами підприємств.

У результаті розвитку індустріальних, енергетичних, технологічних і наукових парків буде досягнуто:

— збільшення до 30 % частки продукції, виготовленої в інвестиційних зонах, у загальному обсязі інноваційної продукції промисловості регіону;

— нарощення експортного потенціалу регіону в 2—2,5 рази за рахунок зростання частки продукції високого ступеня переробки, виготовленої в інвестиційних зонах, для експорту на ринки країн ЄС, США, Канади, країн Близького Сходу та ін.;

— зростання частки інноваційно активних підприємств на Донбасі до 25 % — рівня відповідного показника для європейських країн;

— збільшення кількості інноваційних проектів, реалізація яких дозволить отримати близько 90 млн грн. щорічних надходжень до державного та місцевого бюджетів від кожного парку, а також компенсувати державні пільги (у середньому щорічно на 20 млн грн. на кожний парк);

— створення високоякісних нових робочих місць з розрахунку 200—400 нових робочих місць щорічно в кожному технологічному парку.

З метою прискорення запровадження пропонувананих механізмів Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за участі інших академічних установ підготовлено проекти нормативних актів щодо реалізації пріоритетних напрямів державної політики відродження Донбасу.

В силу незалежних від України причин, Донбас перетворився на суцільні руїни — втрачено (в багатьох випадках безповоротно) інфраструктуру, економічний і людський потенціал. Кардинальних змін неминуче зазнає система розселення і розміщення економічних об'єктів, зміняться чисельність і склад населення, копійкою працею доведеться відновлювати природні ресурси (пропозиції щодо “Політики інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі” зібрано в Національній доповіді, підготовленої науковцями НАН України в 2015 році).

Разом з тим, руйнування об'єктів виробничої і соціальної інфраструктури відкриває нові можливості відродження не морально і фізично застарілої економіки, а розбудови сучасної модерної і ефективної економічної системи, відновлення не абсолютно не відповідних сучасним вимогам доріг і комунікацій, житла, системи освітніх, медичних і соціальних закладів, а формування простору, придатного для забезпечення сталого людського розвитку в трактуванні XXI сторіччя.

Так чи інакше, швидко чи довго, з колосальним напруженням усіх потужностей Україна відновить цей багатостраждальний регіон, і новий Донбас знову стане флагманом національної економіки, регіоном, в якому житимуть національно свідомі, патріотично орієнтовані, освічені і кваліфіковані люди. ■

Графіті неподалік від станції метро “Шулявська” в Києві, 2014 р., на якому увіковічені відомі рядки з вірша В.Сосюри “Любіть Україну, як сонце, любіть”, а ще є козак за руку з козачкою, солдат, який захищає дитину, Україна та багато інших цікавих малюнків

Автографи вчених — учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції — на пам'ятному конверті, який випустила "Укрпошта" до 30-х роковин аварії

30 РОКІВ ВІД ЧАСУ АВАРІЇ НА ЧОРНОБИЛЬСЬКІЙ АТОМНІЙ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ

Фото-карта України. Пам'ятники ліквідаторам аварії на Чорнобильській АЕС.
Автор — Андрій Івченко

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ЗА УМОВ БЕЗ'ЯДЕРНОГО СТАТУСУ

Анатолій Шевцов
доктор техн. наук,
професор,
директор
регіонального філіалу
Національного інституту
стратегічних досліджень
у м. Дніпро

З початком агресії Російської Федерації проти України (березень 2014 р.) представники різних політичних сил розпочали обговорення питання щодо можливості виходу України з Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) з метою створення юридичних умов для отримання Україною ядерного статусу. Зокрема, винесено на обговорення до Верховної Ради проекти закону про вихід України з ДНЯЗ. З'явилися численні публікації, присвячені обговоренню різних аспектів цієї надскладної проблеми. Серед них — статті, в яких вище керівництво України звинувачується в зраді національних інтересів на початку 1990-х років.

Метою цього матеріалу є аналіз рішень, що їх ухвалювала Україна від етапу проголошення незалежності дотепер, та характеристика зовнішніх і внутрішніх чинників, які зумовили їх ухвалення.

І. Чорнобильська катастрофа

Ключовою подією, яка визначила ставлення української влади до ядерної енергії, стала техногенна катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС) 26 квітня 1986 р.

На цю дату було заплановано проведення на станції профілактичних і ремонтних робіт та експерименту з системою електрогенерації на її четвертому блоці (завдання були сформовані відповідними союзними структурами). Роботи розпочалися вночі 25 квітня. До 14-00 наступного дня потужність реактора була знижена наполовину, а система аварійного охолодження реактора відімкнена. Далі почали відбуватися незаплановані дії — диспетчер “Київенерго” вимагав припинити зниження потужності, оператори ЧАЕС виконали вимогу, і реактор продовжував працювати на половинній потужності. Проте такий режим роботи був неприйнятний для даного типу реактора (Реактор великої потужності каналний — РВПК) через його технічні особливості. В результаті реактор втратив керованість, і стабілізувати його роботу не вдалося. Температура в активній зоні досягла критичної, — реактор вибухнув. Своєчасно ж заглушити реактор не дозволило керівництво станції. Рішення, що приймалися операторами чергової зміни, не були передбачені фахівцями заздалегідь і призвели до фатального результату.

З того часу точаться дискусії стосовно ключових причин, які викликали техногенну аварію на ЧАЕС.

Серед основних гіпотез — конструктивні недоліки реакторів такого типу та дії персоналу станції, який виконував заплановані ремонтно-профілактичні роботи та експеримент із вибігом ротора електрогенератора станції. Існує кілька версій стосовно причин останньої фази аварії — вибуху реактора:

- вибух водню, який сформувався в реакторі за високої температури;
- викид пари внаслідок потрапляння води у високотемпературну зону реактора, яка спричинила викид графіту та палива в зону пожежі;
- короткотермінове виділення ядерної енергії за рахунок локальних реакцій у паливі, які відбулися завдяки випромінюванню швидких нейтронів внаслідок розділення атомів збагаченого урану.

Внаслідок руйнування активної зони назовні було викинуто радіоактивні частки відпрацьованого палива. Водночас на станції почалася пожежа з загорянням графіту, який був викинутий вибухом з активної зони, що спричинило формування радіоактивного хмар, які розносили радіонукліди на значні відстані.

Далі приймалися рішення, спрямовані на ліквідацію наслідків аварії, — гасіння пожежі, ізоляція радіоактивних викидів тощо. Проте до аварії такого масштабу працівники станції не були підготовлені заздалегідь. Необхідно було терміново сформувавши силами інститутів Національної академії наук України план дій та залучити до ліквідації наслідків аварійні служби (МНС, пожежників, спеціальна радіологічного захисту). Це був надзвичайно тяжкий урок як для фахівців, так і для української влади, якій необхідно було приймати швидкі й правильні рішення.

Наслідками аварії на ЧАЕС для Української держави стали ¹:

- людські втрати серед персоналу станції та ліквідаторів, які за перші два тижні становили близько 40 осіб, на квітень 1994 р. — досягли 25 тис. осіб, а згодом загальні втрати досягли 60 тис. осіб (10 % від загальної чисельності ліквідаторів);
- забруднення території техногенними радіонуклідами — 42 тис. км² (на забруднених територіях у 2000 р. мешкало 1,141 млн осіб);
- радіаційне опромінення ліквідаторів, працівників станції, населення (в результаті значні дози опромінення отримали 61 873 ліквідаторів у 1986—1987 роках і 488 963 ліквідаторів у 1988—1989 роках);
- відселення 163 тис. осіб населення з зони відчуження.

Загальні збитки, яких зазнала Україна з моменту аварії до 2015 р., оцінюються в 198 млрд дол. США.

Техногенна катастрофа такого масштабу випала саме на долю України, яка з радянських часів і до сьогодні здійснює роботи з ліквідації наслідків катастрофи та забезпечує соціальний захист потерпілих. На цьому шляху Україна отримувала суттєву наукову, фінансову та технічну допомогу як від міжнародних структур (ООН, МАГАТЕ, СОЗ), так і від окремих країн.

Тридцять років, що минули з дня катастрофи до наших днів, дозволяють проаналізувати як її причини, так і наслідки, які мають враховуватися в поточній роботі АЕС. Серед висновків у такому ракурсі слід зазначити такі:

1. При розробці реакторів неприпустимо залишати поза увагою технічні недоліки, які можуть зумовити нестабільну роботу реактора та призвести до втрати його керованості. Ключовою вимогою на етапі проектування має бути абсолютний пріоритет безпеки.
2. Оператори АЕС повинні мати достатній рівень професійної освіти та підготовки, що забезпечить розуміння фізичних процесів, які відбуваються в реакторі та інших системах станції. Володіти знанням експлуатаційних регламентів.
3. Працівники АЕС повинні регулярно знайомитись з “інцидентами”, що трапляються на станціях аналогічного типу.
4. АЕС має бути підготовлена технічно та організаційно до можливих ядерно-радіаційних подій та небезпечних ситуацій, зумовлених природними умовами, умисними діями диверсантів та іншими причинами.
5. Служби радіаційного контролю мають вести постійний моніторинг ситуації в зоні відчуження й зонах обов’язкового і добровільного відселення та надавати його дані екологічним службам.

Впровадження зазначених висновків у практику роботи розробників реакторів та персоналу АЕС сприятиме зниженню кількості “інцидентів” в їхній роботі.

II. Історичний ракурс

Шлях України до без’ядерного статусу був започаткований двома історичними рішеннями, ухваленими ще до отримання нею державності. 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. В окремому розділі цього документа були проголошені загальні принципи оборонної стратегії майбутньої держави — стати нейтральною державою, не брати участі у воєнних союзах, а також дотримуватися трьох неядерних принципів: не приймати ядерну зброю, не виробляти таку зброю і не купувати її у третіх країн. Це рішення було прийняте прокомуністичною Верховною Радою під впливом загроз, які принесла техногенна катастрофа на Чорнобильській АЕС.

Улітку 1991 р. підписання Біловезького Договору засвідчило розпад радянської імперії та формування нових незалежних держав і їх нового союзу — СНД.

Верховна Рада України 24 жовтня 1992 р. ухвалила Заяву “Про без’ядерний статус України”, підготовлену Народним Рухом (опозиційним тоді) на чолі з діячем культури *Іваном Драчем* за участі правника *Сергія Головатого*, який вніс уточнення стосовно ставлення до ядерної зброї — “відмова від виробництва, придбання і випробування ядерної зброї”.

¹ Круглий стіл “Державна політика України щодо подолання наслідків Чорнобильської катастрофи”, НІСД, 05.04.2016 р.; “Гуманитарные последствия аварии на ЧАЭС”. Отчет ПРООН и ЮНИСЕФ от 6 февраля 2002 г.

На території чотирьох країн СНД (Російська Федерація, Білорусь, Казахстан і Україна) залишилися окремі сегменти ядерного арсеналу колишнього СРСР, і постало питання стосовно їх долі. На території України було дислоковано близько 4833 ядерних боезарядів як для стратегічних, так і для тактичних засобів. Стратегічні боезаряди були розміщені на 46 Міжконтинентальних балістичних ракетах (МБР) четвертого покоління SS-24 (по 10 боезарядів) і 130 МБР SS-19 (по шість боезарядів), а також по вісім крилатих ракет з боезарядами на 46 важких бомбардувальниках (ВБ). Разом кількість стратегічних боезарядів становила близько 1950 одиниць з урахуванням резерву безпосередньо на базах МБР і ВБ. За Біловезькою угодою вони підпорядковувалися Стратегічним ядерним силам (СЯС) Російської Федерації.

На той час керівництво США та провідних країн Заходу наполягали, щоб правонаступницею ядерної спадщини стала лише одна держава — РФ, що обумовило необхідність передання всієї наявної на пострадянському просторі ядерної зброї під її юрисдикцію. Білорусь і Казахстан ухвалили саме таке рішення, не претендуючи на матеріальну компенсацію. Україна виробила власну лінію поведінки, яка враховувала ширшу участь її підприємств у ракетних програмах СРСР і значно більші масштаби спадщини.

Значимо, що за радянський період підприємства України забезпечили повний цикл розробки, випробувань, виробництва та передання РВСН тринадцяти типів стратегічних ракетних комплексів, здійснивши тим самим вирішальний внесок у досягнення стратегічного паритету між двома ядерними наддержавами і, відповідно, збереження миру на планеті завдяки взаємному ядерному стримуванню².

В останні місяці існування Радянського Союзу була завершена підготовка Договору між СРСР та США про обмеження стратегічних наступальних озброєнь. Багаторічна робота завершилася його підписанням президентами країн 31 липня 1991 р. Однак ратифікація цього документа мала відбутися після визначення правонаступників СРСР за цим Договором.

Україна була визнана однією з правонаступниць ядерної спадщини, що зафіксовано у травні 1992 р. Лісабонським протоколом до Договору про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1). Ситуація, що склалася на той період, неоднозначно сприймалася країнами — учасниками процесу підготовки до ратифікації. Ключові держави на чолі зі США наполягали, щоб правонаступницею ядерного статусу Радянського Союзу за чинним Договором про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) була лише одна країна — РФ. Це, по суті, було умовою визнання суверенітету новостворених держав міжнародною спільнотою.

Після бурхливих обговорень у Комітетах Верховної Ради України та на її засіданнях була сформована

концепція ратифікації Договору СНО-1 і Лісабонського протоколу до нього та приєднання України до ДНЯЗ в статусі без'ядерної держави.

При цьому умовою такого рішення мало стати надання Україні гарантій суверенітету та безпеки з боку “де-юре” ядерних держав. Така домовленість була досягнута на консультативному рівні. Водночас і Україна мала підтвердити готовність вивезти успадковані ядерні боезаряди на територію Російської Федерації протягом кількох років.

Для забезпечення виконання цих домовленостей у квітні 1992 р. президенти **Б. Єльцин** та **Л. Кравчук** підписали Угоду про порядок переміщення боезарядів до Російської Федерації і вже в травні того ж року майже 3000 тактичних ядерних боезарядів були вивезені на територію РФ. На території України залишилося близько 2000 ядерних боезарядів для стратегічних носіїв (МБР та ВБ).

Попри попередні домовленості стосовно переміщення всіх боезарядів до РФ та готовності надати гарантії безпеки з боку ядерних країн, МЗС України в грудні 1992 р. заявило про право власності на всі компоненти ядерних боеголовки, які перебували на території України. У зв'язку з цим розпочалася дворічна “переговорна війна”, метою якої було досягнення прийняттого для всіх сторін компромісу, який би відповідав нормам міжнародного права.

Підсумком цього процесу стали двосторонні робочі угоди між Україною та РФ про утилізацію ядерних боеприпасів на об'єктах РФ, про принципи утилізації і навіть “Угода про порядок гарантійного авторського нагляду за експлуатацією стратегічних ракетних комплексів”. Окремо узгоджувалось спільне розуміння стосовно права власності України на отриману ядерну спадщину як матеріальні цінності без права їх використання за призначенням³.

Досягнуті домовленості дозволили 18.11.1993 р. провести ратифікацію Верховною Радою Договору СНО-1 та Лісабонського протоколу за винятком статті V протоколу щодо приєднання до ДНЯЗ. Для забезпечення остаточного вирішення проблеми були сформульовані й прийняті доручення Президентові та уряду України. Підготовка відповідних документів велась у парламентській комісії з закордонних справ під керівництвом **Д. Павличка**.

Під тиском Голови Верховної Ради **І.С. Плюща** була прийнята Постанова ВР “Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу”, підготовлена Комісією ВР на чолі з **Ю. Костенком**. Цей документ забороняв вивозити з території України ядерні боезаряди аж до узгодження механізмів міжнародного контролю за їх розкомплектуванням на території РФ. Президенту було рекомендовано вступити в переговори з керівниками ядерних держав стосовно надання допомоги Україні в процесі забезпечення ядерного роззброєння.

² **М. Тетчер** уважала, що саме наявність ядерної зброї як фактора стримування відіграла вирішальну роль у період “холодної війни” у протистоянні між Заходом і СРСР.

³ **Шевцов А.** Формула без'ядерного статусу // Голос України. — 1993. — 22 грудня.

⁴ **Шмаров В., Бар'яхтар В., Леженко І.** Чи потрібна Україні атомна зброя? // Світогляд. — 2015. — № 3. — С. 6—17.

На цьому етапі Україна отримала низку пропозицій від США, що свідчило про зміну ставлення до її позиції. Першим свідченням цього став візит міністра оборони США *Леса Аскіна* до Києва. Вашингтон запропонував допомогу у здійсненні відокремлення ядерних боеголовки і забезпеченні їх надійного зберігання в Україні під міжнародним контролем.

24 червня 1993 р. в Комісії Сенату з міжнародних питань під головуванням сенатора *Джозефа Байдена* відбулося обговорення стану підготовки до ратифікації Договору СНО-1 в Україні. Головні підсумки обговорення були дещо несподіваними — не слід наполягати на терміновості передачі боезарядів в Росію та тиснути у цьому питанні. Комісія Сенату з розумінням сприйняла намір України отримати гарантії безпеки від ядерних держав.

2 липня 1993 р. ВР ухвалила “Основні напрями зовнішньої політики України”, за які проголосувало 226 депутатів. Редакція постанови була підготовлена в Комісії ВР під керівництвом *Д. Павличка*. Затверджена редакція мала досить загальний характер, проте визнавала, що “ставши в силу історичних обставин власником ядерної зброї, успадкованої від СРСР, Україна ніколи не санкціонує її застосування”. Прийнята постанова ВР стала відправною позицією на переговорах урядових делегацій України та РФ.

На етапі їх підготовки президент *Б. Клінтон* запропонував *Б. Сльцину* перевести їх у тристоронній формат, проте РФ не підтримала цю ініціативу і наполягала на продовженні переговорів у двосторонньому форматі.

Російська сторона підготувала проекти трьох угод, що мали врегулювати всі нерозв’язані питання:

- вивезення всіх ядерних боезарядів до Росії для їх розкомплектування;
- контроль над об’єктами “С” (централізованого зберігання боезарядів на території України);
- про взаємний гарантійний нагляд за експлуатацією стратегічних ядерних сил.

Після двох днів роботи урядових делегацій всі питання були узгоджені. Українську делегацію очолював новопризначений віце-прем’єр *Валерій Шмаров*, російську — посол РФ *Юрій Дубінін*. Після цього президенти України та Росії остаточно узгодили всі три угоди і доручили їх підписати прем’єрам та оформити спеціальним протоколом, який не підлягав публікації (3 вересня 1993 р.)⁴.

Тристороння зустріч президентів відбулася лише в січні наступного року, на якій був остаточно підтверджений порядок ліквідації ядерних озброєнь, успадкованих Україною, та порядок підготовки до ратифікації договорів СНО-1 та ДНЯЗ.

Підготовку до ратифікації виконувала в комітеті ВР раніше створена робоча група у складі народних депутатів та фахівців, яку очолював *Ю. Костенко* за постановою спікера. До наміченої дати ратифікації (18.11.1993 р.) в комітеті ВР, який очолював *Д. Павличко*, за участі робочої групи *Ю. Костенка* були напрацьовані матеріали Постанови ВР, в якій зазначалося, що все майно успадкованих стратегічних ядер-

них сил, серед яких ядерні боезаряди, є власністю України. Окремо узгоджені зобов’язання, які бере на себе Україна, умови передачі ядерних боезарядів для розкомплектування та забезпечення їх використання в мирних цілях. Постанова містила застереження до статті V Лісабонського протоколу про неможливість приєднання України до ДНЯЗ в статусі держави, що не володіє ядерною зброєю, та питання про надання Україні гарантій її національної безпеки.

Ухвалення ратифікаційної Постанови такого змісту не отримало необхідної практичної підтримки МЗС, що змусило Вашингтон переглянути стратегію співпраці з Україною. Центральне місце в політиці президента США *Б. Клінтона* зайняла підготовка до саміту НАТО в Брюсселі, який запросив Росію до програми “Партнерство заради миру”, та ядерне роззброєння Білорусі, Казахстану і, головне, — України.

На шляху до Мінська *Клінтон* зробив зупинку в Борисполі, де провів переговори віч-на-віч з Президентом України та українською делегацією. Домовленості, досягнуті щодо співпраці в ліквідації ядерних озброєнь, успадкованих Україною, були стисло озвучені на прес-конференції 11 січня 1994 р. Після цього *Л. Кравчук* полетів до Москви, де 14 січня 1994 р. була підписана Тристороння заява, в якій зафіксовано домовленості трьох президентів стосовно взаємодії в процесі ліквідації Україною ядерної зброї.

Редакція цієї заяви не враховувала формулювань ратифікаційної постанови ВР від 18 листопада 1993 р., що дало підстави для звинувачень Президента України у невиконанні постанови ВР.

Голова ВР *І. Плюц* доручив парламентським комісіям підготувати проект Постанови ВР, яка мала дати оцінку діям Президента *Л. Кравчука*. Проте через відсутність кворуму Постанова не була прийнята, і чергова спроба була перенесена на 3 лютого 1994 р. На цьому засіданні було знято застереження до ст. V Лісабонського протоколу, за скасування якої проголосувала більшість Парламенту — 260 депутатів, що створило умови для підготовки до ратифікації ДНЯЗ. Це був останній етап на шляху до без’ядерного статусу України. На цьому етапі змінилися всі основні дійові особи: новий Президент України *Л. Кучма*, новий спікер — *О. Мороз*, новий прем’єр-міністр — *В. Масол* і новий міністр закордонних справ — *Г. Удовенко*. Верховна Рада 16 листопада 1994 р. ухвалила окремі закони № 248/94, який визначав процедуру приєднання України до ДНЯЗ. Новий спікер доручив підготовку до розгляду питання профільним комісіям ВР — з питань безпеки та оборони (на чолі з соціалістом *В. Мухіним*) та закордонних справ (на чолі з комуністом *Б. Олійником*).

За відправну позицію приймалися подання Президента *Л. Кучми* до Парламенту та його спікера, підготовлені в апараті Президента та МЗС. На цій платформі склалася ситуація, коли керівники всіх гілок влади займали одну позицію — негайна ратифікація ДНЯЗ та невідкладне узгодження домовленостей зі США та РФ про забезпечення допомоги у виконанні вимог цього договору Україною.

**Президент США Б. Клінтон,
Президент Російської Федерації Б. Єльцин,
Президент України Л. Кравчук
після підписання Тристоронньої заяви,
в якій зафіксовано домовленості
трьох президентів стосовно взаємодії
в процесі ліквідації Україною ядерної зброї.
Москва, Російська Федерація,
14 січня 1994 р.**

**Президент Російської Федерації
Б. Єльцин,
Президент США Б. Клінтон,
Президент України Л. Кучма
підписують Меморандум
“Про гарантії безпеки у зв’язку
з приєднанням України
до Договору про нерозповсюдження
ядерної зброї”.
Будапешт, Угорщина,
5 грудня 1994 р.**

Розгляд питання відбувся 16 листопада 1994 р. і тривав три години. Основне подання внесені міністром закордонних справ України, в обговоренні брали участь як прихильники оперативного приєднання до Договору, так і прихильники подальшого зволікання з прийняттям остаточного рішення.

У підсумку, після заключного виступу *Л. Кучми*, рішення про приєднання України до ДНЯЗ в статусі неядерної держави було прийняте конституційною більшістю.

МЗС України підготував до призначеної дати саміту ОБСЄ у Будапешті (5 грудня 1994 р.) ратифікаційні грамоти за Договорами СНО-1 і ДНЯЗ, а також окремий документ “Меморандум про гарантії безпеки у зв’язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї”.

Прискорений темп на шляху до без’ядерного статусу України зумовлювався тим, що вивезення на підприємства РФ боезарядів, терміни безпечної експлуатації яких закінчилися, розпочалося ще у грудні 1993 р. Саме закінчення термінів безпечної експлуатації боезарядів потребувало негайного їх переміщення до РФ та узгодження графіків такого переміщення і умов контролю за їх розкомплектуванням.

Намагання окремих груп політиків затягнути цей процес лише загострювало ситуацію, оскільки вело до зростання ризиків техногенної катастрофи, яка могла статися при подальшому зберіганні та транспортуванні боезарядів на підприємства-виробники з розсіюванням на значній площі радіоактивних матеріалів, що входять до їх конструкції.

На цьому етапі вже ніхто з учасників дискусії не наполягав на необхідності створення повного циклу виробництва боезарядів в Україні.

На саміті ОБСЄ у Будапешті 5 грудня 1994 року лідери ядерних держав підписали Меморандум “Про гарантії безпеки у зв’язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї”, після чого відбувся обмін ратифікаційними грамотами за обома договорами (СНО-1 та ДНЯЗ).

На жаль, Будапештський меморандум не мав статусу договору, що не відповідає умовам приєднання до ДНЯЗ, передбаченим у згаданому Законі України (№248/94).

На етапі прийняття Україною без’ядерного статусу рішення її керівництва про відмову від володіння третім у світі ядерним арсеналом гостро критикували політики та експерти.

При цьому радикальні оцінки (щодо зради національних інтересів) не враховували реальну ситуацію того часу. Крім згаданого політичного тиску з боку ключових західних країн і РФ, існували технічні аргументи на користь такого рішення. Для досягнення ефекту “ядерного стримування” за рахунок ядерної спадщини, про що мріяли прихильники такого рішення, необхідно було забезпечити відповідний контроль за боезарядами та носіями та можливість управляти стратегічним озброєнням, а саме:

- по-перше, створити систему бойового управління з забезпеченням захисту від несанкціонованих спроб здійснити запуск та відповідних блокувань для унеможливлення підриву в нештатних ситуаціях;

- по-друге, — забезпечити регламентне обслуговування як ядерних боезарядів, так і носіїв;

- по-третє, — забезпечити можливість розібрати та утилізувати ядерні боезаряди після закінчення термінів їх експлуатації, починаючи з 1992—1993 рр.;

- і, нарешті, мати можливість ліквідувати стратегічні носії (МБР та ВБ) після закінчення термінів їх експлуатації.

Найбільш складним і пов’язаним з забезпеченням ядерної безпеки є третє завдання, оскільки Україна не мала підприємств, пов’язаних з обслуговуванням ядерних боезарядів, а час для їх створення був вкрай обмежений — не більше двох-трьох років. Крім того, практика роботи з такими боезарядами передбачає наявність технологічної документації і проведення робіт на підприємствах, що виробляли такі складні та вибухонебезпечні вироби. В Україні ж таких підприємств не існувало.

Неможливо погодитися також із негативними оцінками обсягів компенсацій, які Україна отримала від країн Заходу, передусім від США. Технічна допомога на ліквідацію зброї становила близько 500 млн дол. США. Компенсацію за передачу боезарядів Україна отримала від РФ через постачання готових тепловидільних елементів для українських АЕС.

Така компенсація була життєво необхідна для підтримки економіки нової держави на етапі її формування. Її сумарний обсяг становив понад 1,3 млрд дол. США.

Додатково зазначимо, що приєднання України до ДНЯЗ сприяло її прийняттю до Режиму контролю ракетних технологій (РКРТ) без додаткових обмежень стосовно співпраці в галузі ракетно-космічної техніки, що створило передумови реалізації успішних міжнародних проектів у майбутньому.

Пізніше Україна робила кілька спроб підвищити статус гарантій безпеки чинного Будапештського меморандуму, який не мав юридично обов’язкового формату договору. Важливою подією на цьому напрямі було звернення Президента України з трибуни 64-ї Генеральної асамблеї ООН (24.09.2009 р.), проте воно не дало очікуваних результатів.

У зв’язку з закінченням дії Договору СНО-1 українська сторона звернулася до ядерних країн-гарантів з пропозицією підтвердити їх дієвість і отримала такі відгуки:

- спільна заява РФ і США, оприлюднена 04.12.2009 р., в якій підтверджена чинність наданих Україні гарантій безпеки (тобто легітимність Меморандуму) після 5 грудня 2009 р.;

- позитивна відповідь прем’єр-міністра Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії (отримана у форматі листа-відповіді на лист Президента України від 5 січня 2010 р.);

- нота Посольства Китайської Народної Республіки в Україні від 15 грудня 2009 р., в якій підтвержені гарантії безпеки Україні як без’ядерній країні, так звані негативні гарантії, які за змістом є слабшими, ніж гарантії Меморандуму.

Тобто “статус-кво” стосовно гарантій Будапештського меморандуму не підтвержені лише з боку Франції.

У заяві Президента України з нагоди 15-ї річниці Будапештського меморандуму (05.12.2009 р.) оприлюднене звернення до держав ядерної п’ятірки з пропозицією провести переговори з метою посилення гарантій безпеки України.

В заяві також вперше оприлюднені кількісні показники щодо вивезених з нашої території стратегічних (1950 од.) й тактичних (2883 од.) ядерних боеприпасів, які були повністю вивезені на підприємства РФ та розкомплектовані до 31 жовтня 2001 р. під контролем спостерігачів з України (протокол двосторонніх консультацій).

Варто зауважити, що окремі українські політики у той час займали відверто антидержавну позицію стосовно необхідності посилення гарантій безпеки, наданих Україні. Це є додатковим свідченням відсутності єдності серед політиків, навіть у такому ключовому на шляху формування національної державності питанні.

III. Зміни в геополітичному просторі

Ключові події 2013—2014 років україноукладнили умови забезпечення національної безпеки України в аспекті дотримання територіальної цілісності та суверенітету.

Серед визначальних факторів, які сформувались на сьогодні, слід зазначити такі:

1. Попри підписання Угоди про асоціацію з ЄС та нагальну потребу забезпечення суверенітету і територіальної цілісності, процес приєднання України до євроатлантичної системи колективної безпеки гальмується. Провідні країни Європи своїми діями підтверджують неготовність до ускладнення відносин з Російською Федерацією заради підтримки інтересів України, що призводить до невизначеності в контексті часових меж можливого приєднання України до НАТО.

2. Загроза подальшої ескалації збройного конфлікту на території України підвищила конфліктність геополітичного простору навколо неї.

Міжнародна правова система підтримки загальноєвропейської і світової безпеки перебуває у стадії руйнування. Росія ініціює питання про створення нової системи як шляхом перегляду основоположних

рішень ОБСЄ, так і перегляду чинних договорів у сфері контролю над озброєннями, повноправною учасницею яких до останнього часу була Україна.

Наведені негативні зовнішні фактори в умовах загострення внутрішньополітичної ситуації в країні (фінансова та економічна криза) вимагають оперативного пошуку можливих зовнішньополітичних ініціатив, здатних сприяти зміцненню національної безпеки України в нових умовах.

3. Серед першочергових напрямів пошуку дипломатичних шляхів врегулювання конфлікту розглядалась можливість перегляду статусу Будапештського меморандуму про гарантії суверенітету і територіальної цілісності “де-юре” ядерними країнами.

У відповідності до рішення Ради Безпеки і оборони України від 01.03.2014 р. Верховна Рада прийняла 11.03.2014 р. офіційне звернення до країн — гарантів безпеки за Будапештським меморандумом, які є постійними членами Ради Безпеки ООН, — “застосувати всі можливі дипломатичні, політичні, економічні та військові заходи для негайного припинення агресії та збереження незалежності, суверенітету та існуючих кордонів”. Це звернення отримало відгук Генеральної Асамблеї ООН, незважаючи на те, що Рада Безпеки не прийняла рішення через застосоване Російською Федерацією право “вето”.

Такий розвиток подій укотре підтвердив неефективність чинної в межах статуту ООН системи міжнародної безпеки, що створює ситуацію всюдозволеності для країни-агресора. Так, президент Росії на прес-конференції проголосив, що РФ в односторонньому порядку виходить із режиму Будапештського меморандуму.

4. Можливим напрямом розблокування роботи Ради Безпеки ООН є задіяння п. 3 Статті 27 Статуту ООН, який передбачає, що сторона, яка бере участь у суперечці, має утриматися від голосування, тобто країна-агресор не може застосовувати право “вето”.

Тож сьогодні ключовим завданням на цьому напрямі є визнання РФ стороною конфлікту (або рішенням Генеральної Асамблеї ООН, або всіма країнами — членами Ради Безпеки за винятком РФ). Після цього стане можливим прийняття рішення про вивід російських підрозділів та їхнього озброєння з тимчасово окупованих територій України та створення миротворчої місії для остаточного врегулювання конфлікту.

Заслугує на увагу можливість задіяти резолюцію Генасамблеї № 377 від 03.11.1950 р., яка передбачає розгляд конфліктів, що створюють загрозу миру, на черговій або спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН в разі блокування роботи Ради Безпеки.

Тобто Статут ООН та раніше прийняті резолюції Генеральної Асамблеї дозволяють прийняти необхідні рішення стосовно протидії країні-агресору, не очікуючи реформування ООН.

В умовах сьогоднішньої України має продовжувати наполягати на ухваленні дієвих рішень із врегулювання конфлікту в Раді Безпеки та на Генеральній Асамблеї ООН.

Водночас доцільно активізувати політико-дипломатичні переговорні зусилля у форматі нормандської четвірки (Мінський процес), Женевському (за участі США та ЄС) та у двосторонньому форматі з дружніми країнами.

IV. Чинники посилення гарантій безпеки України

1. Внесок України у ядерне роззброєння. Те, що Україна позбулася третього в світі ядерного потенціалу і прийняла без'ядерний статус, нині загальновідомо. Проте значення цього внеску у світовий процес ядерного роззброєння оцінюється все ще неадекватно, що підтверджується даними, наведеними в таблиці.

Тобто, за абсолютною кількістю боезарядів (яких Україна позбулась і які під її контролем були повністю розкомплектовані на території Російської Федерації) Україна ненабагато відстає від РФ, а з урахуванням ядерних боезарядів тактичних озброєнь, найвірогідніше, що навіть її випереджає (всього ліквідовано 4833 од.). Показник здійснених Україною скорочень (100 %) перевищує відповідні показники США (47 %) та РФ (32 %).

Таким чином, **Україна є однією з країн — лідерів процесу ядерного роззброєння.**

2. Умови, за яких Україна прийняла рішення про відмову від ядерної зброї та приєднання до Договору СНО-1, чітко визначені в положеннях Закону України “Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року”, де містяться такі застереження:

“Загроза силою чи її використання проти територіальної цілісності та недоторканності кордонів чи політичної незалежності України з боку будь-якої ядерної держави, так само, як і застосування економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, розглядатимуться Україною як виняткові обставини, що поставили під загрозу її найвищі інтереси...”

“Цей Закон набуває чинності після надання Україні ядерними державами гарантій безпеки, оформлених шляхом підписання відповідного міжнародно-правового документа...”

Події останніх років засвідчили, що Україна насправді так і не отримала від країн-гарантів дієвої підтримки суверенітету, а Будапештський меморандум виявився необов'язковою для виконання політичною заявою.

3. Можливі шляхи підвищення гарантій безпеки:

— перепідписання Меморандуму про гарантії безпеки у форматі багатостороннього міжнародного Договору (Україна, США, РФ, Велика Британія, Франція, Китай), що може розглядатися як програма-максимум;

— підписання двосторонніх міжнародних договорів із тими країнами-гарантами, які визнають такий шлях розв'язання проблеми й готові взяти на себе відповідні зобов'язання;

**Статистичні дані кількості розгорнутих і скорочених боєзарядів
до і після підписання Договору СНО-1**

Країна	Кількість розгорнутих боєзарядів, од.		Кількість скорочених боєзарядів, од.	Відсоток скорочень, %
	на момент підписання Договору СНО-1	на сьогодні		
США	10563	5573	4990	47
СРСР	10271 / 8757*	—	4851**	44 **
РФ	5735	3906	1829	32
Україна	1608	0	1608 ***	100
Казахстан	1360	0	1360	100
Білорусь	54	0	54	100

* 10 271 одиниць — кількість боєзарядів відповідно до правил заліку Договору СНО-1 згідно з Меморандумом про встановлення початкових даних; 8 757 одиниць — фактична кількість боєзарядів (джерело: газета “Красная звезда” від 4 серпня 2009 р.).

** Загальні показники для країн — правонаступниць СРСР.

*** Загальна кількість боєзарядів, вивезених за межі України, суттєво перевищує наведену розрахункову кількість, до якої не входять нерозгорнуті боєзаряди (резерви) та вивезені раніше боєзаряди тактичного класу, й становить 4833 од. На жаль, офіційно такий показник для РФ та США досі не оприлюднювався.

— створення у регіоні без’ядерної зони шляхом оформлення міжнародного договору, за яким всі країни — учасниці цієї зони отримують гарантії безпеки від “де-юре” ядерних держав.

Спроби окремих країн звести зміст гарантій безпеки Українській державі до загальних, наданих усім без’ядерним країнам (так званих “негативних гарантій”), є неадекватною оцінкою внеску України у процес ядерного роззброєння і аж ніяк не стимулюють інші країни бути її послідовницями.

Більше того, такі намагання породжують зворотну реакцію як окремих політичних сил в Україні, так і в інших країнах.

4. Підстави для виходу з ДНЯЗ передбачені в Законі України, який визначає як порядок її приєднання до ДНЯЗ, так і умови виходу з цього Договору. Нинішня ситуація в сфері забезпечення захисту суверенітету і територіальної цілісності України може розглядатися як така, що відповідає змісту п. 4 цього закону (№ 248/94 ВР від 16 листопада 1994 року).

На думку окремих політиків, прийняття Україною статусу ядерної держави могло б стати запорукою її суверенітету. Однак можливості створення в Україні власного циклу виробництва ядерної зброї оцінюються неоднозначно. Зокрема, держава має для цього певні передумови:

- значні запаси уранової руди;
- науково-дослідні центри та навчальні інститути;
- досвід експлуатації АЕС (15 реакторів);
- участь у виготовленні ядерного палива (з іноземними компаніями);

— високий рівень розвитку окремих важливих видів промисловості (кольорова металургія, машинобудування, спеціальні технології зварювання).

Проте, Україна не має освоєних ключових технологій ні в циклі виготовлення ядерної зброї, ні у виробництві ядерного палива. Функціонують лише підприємства, що забезпечують видобування уранової руди, її очищення, попереднє збагачення і отримання первинного продукту (окис-закис урану). Тож прогнози експертів про можливість отримати ядерну зброю за 1—2 роки при витратах у межах 3—4 млрд дол. США не відповідають реальності.

Прийняття Верховною Радою рішення про проголошення ядерного статусу України не надасть додаткових можливостей у практичному плані. Тоді як досить очевидними є політичні наслідки — втрата економічної допомоги від міжнародних фінансових установ та можливість застосування санкцій проти України.

Підсумовуючи викладене, слід наголосити, що позиція української сторони стосовно нагальної необхідності посилення гарантій безпеки Україні з боку ядерних держав як підписантів Будапештського меморандуму, має бути твердою і послідовною.

Сьогодні майбутній без’ядерний світ тісно пов’язується з перспективами суверенної і успішної України — належна оцінка її без’ядерного вибору має бути не лише прикладом для інших країн, а й вагомим чинником її ефективного розвитку. Це невідкладне завдання, що стоїть перед Українською державою, може й має об’єднати всі патріотично налаштовані сили країни.

Посилення гарантій національної безпеки України з боку ядерних країн за одним із запропонованих напрямів має стати ключовим пріоритетом діяльності Міністерства закордонних справ України. ■

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ та її соціальне призначення

Сучасний цивілізаційний розвиток супроводжується формуванням глобального громадянського суспільства та значними трансформаціями державно-правової організації суспільного життя. Тут вбачаємо спроби організації оптимальної влади, забезпечення гарантованості прав і свобод людини та громадянина, збереження стабільності й сталого розвитку задля нинішнього і майбутніх поколінь.

Саме задля вирішення цих проблем та гарантії невідворотності незалежного розвитку Української держави була ухвалена Конституція України 1996 року, яка стала не тільки політико-правовим актом, а й документом, що містить модель української незалежної демократичної держави зразка ХХІ століття¹.

Василь Костицький
доктор юрид. наук,
професор,
член-кореспондент
Національної академії
правових наук України,
професор кафедри
теорії права та держави
Київського національного
університету
імені Тараса Шевченка,
м. Київ

З ухваленням Конституції України 1996 р. в Україні було задекларовано створення правової держави: **стаття 1 Конституції України визначає нашу державу як правову**. В основі критеріїв віднесення держави до такої, що може бути названа правовою, — пріоритет прав людини у системі права, гарантованість і реальність реалізації цих прав та свобод, наявність у країні громадянського суспільства, реалізація принципу диспозитивності (який слід розглядати не тільки як принцип цивільно-процесуального права, а як універсальний принцип права в цілому) у праві та правозастосовній практиці (“*можна все, що не заборонено законом*”, на противагу панівному в умовах будь-якої тоталітарної держави “*можна все, що дозволено законом*”), а реалізація у правовій системі **принципу верховенства права** полягає у визнанні примату природних прав людини та відповідності закону моральному імперативу, дарованому людям Всевишнім як первісні правові приписи. Насправді, ці проблеми в умовах переосмислення теоретичних і методологічних засад права та формування нової філософії права і соціології права в сучасних умовах є надзвичайно привабливими для суспільно-політичних дискусій, політико-правових проєктів та передвиборчих програм.

Невід’ємною ознакою правової держави, окрім верховенства права, є реалізація **принципу розподілу влади**. Відзначмо, що сенс цього принципу полягає у забезпеченні розподілу влади, щоб не допустити зосередження влади в руках однієї особи або групи (клану, класу) людей. Історія наукових пошуків вирішення цієї проблеми сягає дещо далі традиційно цитованих у нас джерел **Ш. Монтеск’є** або, у кращому випадку, **Дж. Локка**.

Першим правилом і метою поділу влади є досягнення її справедливості та стабільності. Ще давньогрецький історик **Полібій** (200—120 рр. до н. е.) писав: влада у Стародавньому Римі поділена таким чином, щоб

¹ Слід зазначити, що юридичні властивості конституції як особливого нормативно-правового акта добре проаналізовані в науковій літературі. Див., наприклад: **Хабриєва Т.Я., Чиркин В.Е.** Теория современной конституции. — М. : НОРМА, 2005. — 320 с.; **Шаповал В.** Сутнісні характеристики конституції як основного закону держави // Право України. — 2009. — № 10. — С. 4—12; **Шевчук С.** Принцип верховенства права та найвища юридична сила конституції // Право України. — 2011. — № 5. — С. 175—195.

жодна з ланок влади не переважувала іншу². Такий підхід виключає можливість узурпації влади якоюсь із гілок, взаємне втручання їх у виконання повноважень. У контексті поставленої мети зосередьмося на принципі розподілу влад як одному із основних, засадничих, принципів права та сучасного праворозуміння.

Запропоновані свого часу видатними вченими теоретико-методологічні основи організації влади уже виявляються неспроможними пояснити основи обслуговування потреб сучасного суспільства. Геніальне обґрунтування поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову в працях *Дж. Локка* та *Ш. Монтеск'є* зумовлене завданнями лібералізації суспільного життя та обмеженням влади монархів в умовах процвітання ліберально-буржуазної економіки, стають традицією, яка характеризує практику минулого.

Ці напрацювання були частково враховані в роботі як Конституційної комісії, так і Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України з доопрацювання офіційного проекту Конституції України. Нагадаємо, що цей проект розробляли в особливих політичних умовах. Серед обставин, які зумовили специфіку конституційного процесу 1996 р. назвемо зокрема: загострення внутрішньої політичної боротьби, протистояння Президента та Парламенту; присутність так званого російського фактора, підігрітого ходом російських президентських виборів, можливою поразкою Президента Росії *Б. Єльцина* на виборах 1996 року та поширенням у ЗМІ повідомлень про таємні домовленості українських і російських комуністів щодо об'єднання зусиль для відновлення Радянського Союзу у випадку перемоги на президентських виборах лідера Комуністичної партії Росії *Г. Зюганова*.

За безпосередньої участі автора був розроблений текст чинної Конституції України (у рамках роботи Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України з доопрацювання проекту Конституції України в 1996 р.). Водночас був розроблений і альтернативний проект Конституції України, опублікований у газеті "Вечірній Київ" за січень 1995 р. Його підготовку зокрема здійснили такі відомі вчені та державні діячі України як *А. Заєць*, *В. Журавський*, *В. Костицький*, *М. Костицький*, *А. Мацюк*, *В. Шишкін*³. Автором також був підготовлений і опублікований у 2006 році проект Конституції України⁴. При цьому, в основу моделювання державної влади на засадах її поділу покладено напрацювання автора за останні роки, які були апробовані та обговорені на різних наукових конференціях.

Тепер перед нами вкотре постає питання про *соціальне призначення Конституції*. Творячи конституції, соціум або його інституції чи окремі особи ставлять перед собою визначні та важливі цілі.

Сьогодні, після майже двадцяти років, автору цих рядків доводиться визнати, що тоді була допущена методологічна помилка, яка і зараз є причиною політичних протистоянь та збоїв у роботі державного апарату. Йдеться про те, що в основу моделювання державної влади в проекті Конституції України було закладено принцип, сформульований *Ш. Монтеск'є* та *Дж. Локком* 280 років тому, щодо поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, принцип, який у наш час не охоплює всіх функціональних гілок державної влади.

Науково-теоретичні напрацювання з проблематики поділу влади стали певним підґрунтям для конституційного втілення їх. Конституціоналізація згаданого принципу підносить його до числа найважливіших підвалин (засад) організації державної влади в Україні.

Сьогодні є підстави говорити, що ідея розбудови правової держави, заснованої на принципі розподілу влади, стала невід'ємною складовою національної ідеї в Україні, шляхом реалізації її європейських прагнень, курсу на "вростання" в європейську та світову спільноту, критерієм віднесення України до числа цивілізованих держав, складовою менталітету та світогляду сучасного Українця.

Та й нині аналіз Конституції України дуже яскраво виявляє певні суперечності її окремих положень, наївність та романтизм авторів проектів Конституції України. Серед них були, зокрема, проекти, розроблені Християнсько-демократичною партією України (за участю позапартійних учених), Конгресом українських націоналістів та ін.⁵

Цю думку підтверджує й аналіз перебігу політичних подій в Україні після 1996 р., тобто після ухвалення Конституції нашої держави, який можна подати у вигляді кількох тез:

— підтвердження зауваження Венеційської комісії щодо двох проблем, які зумовлені ухваленням Конституції України, висловлені на засіданні комісії, де автор представляв Раду Європи, щодо незбалансованості визначеного в ній механізму влади та надмірних зобов'язань держави, яка сьогодні неспроможна забезпечити реалізацію прав громадян, передусім соціально-економічних, що стало протягом останніх років причиною перманентних кризових явищ в українському суспільстві;

— непослідовна та фрагментарна конституційна реформа 2004 р. не усунула незбалансованості

² Див.: Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах /отв. ред. проф. М.Н. Марченко. — М. : Зерцало, 1998. — Т. 1. Теория государства. — С. 378.

³ Конституція України (проект). — К. : УФІМБ, 1995. — 56 с.

⁴ Конституція України (Основний Закон України) (проект) /упоряд. Костицький В.В. — К. : Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи, 2006. — 150 с.

⁵ Щодо історії українського конституційного процесу див.: *Корнєєв А.* Окремі питання викладання історії Конституції України // *Право України*. — 2008. — № 6. — С. 23—28; *Приходько Х.* Конституційний процес як самостійний вид юридичного процесу // *Право України*. — 2008. — №6. — С. 29—34; *Шаповал В., Корнєєв А.* Історія конституційного упорядкування сучасної української держави // *Право України*. — 2011. — № 4. — С. 275—290; № 5. — С. 313—330; № 6. — С. 249—261.

державної влади та протистояння “гілок” влади і владних інститутів, що стало причиною політичної дестабілізації, зокрема, й одним із суттєвих факторів посилення в українських умовах негативних проявів та наслідків світової фінансово-економічної кризи від 2007 р.;

— недосконалість конституційного регулювання механізму державної влади абсолютною більшістю політиків, а за ними й усім суспільством вважається чи не основною перешкодою у процесі державного будівництва, що стоїть на заваді зростанню добробуту народу, поступального розвитку України в цілому. Така ситуація породила безконтрольність влади з боку народу та сприяла наростанню елементів диктатури, проти якої Український народ виступив Революцією гідності;

— правові реформи в Україні (парламентська, адміністративна, судова, муніципальна та й, зрештою, конституційна реформа) ставили на меті впорядкування механізму влади та взаємовідносин інститутів влади, а їх необхідність обґрунтовувалася недоліками законодавства загалом або лише Конституції України⁶;

— проблеми взаємовідносин інститутів влади були зумовлені як суб’єктивними особистісними факторами політичних лідерів, особливостями формування політичних партій в Україні та специфікою їхньої боротьби за електорат, так і теоретико-методологічними прорахунками архітекторів Української держави, використанням учень, зокрема, теорії поділу влади або застарілого зразка, або без урахування сучасних обставин світового розвитку.

Для правової держави характерним також є сприяння формуванню громадянського суспільства, над яким держава не вивисується, а співпрацює на партнерських засадах. При цьому Конституцію Верховна Рада України ухвалила від імені Українського народу — громадян усіх національностей.

Зрозуміло, що віднесення Конституції до числа законів, навіть із додатком “основний”, принижує значення цього акта в розвитку суспільства та його місце у правовій системі. За своїм юридичним значенням сучасна конституція є суспільним договором між державою та громадянським суспільством, договором, за яким держава бере на себе зобов’язання обслуговувати суспільство та визнає і гарантує права людини.

Серед сучасних зарубіжних учених панівною на сьогодні є думка про те, що конституція є вираження спільної волі народу, який формує чи модернізує свою державність для досягнення спільних цілей⁷.

Не заглиблюючись в історію питання, зауважимо, що свого часу *Дж. Локк* розглядав конституцію як суспільний договір про правила співіснування народу та про публічну владу. У цьому контексті нагадаємо також думку знаного американського мислителя *Т. Пейна* про те, що конституція не є документом уряду, а є документом людей, які входять до уряду. А уряд без конституції — це влада без права на неї⁸.

Договірне походження конституції передбачає, що вона є результатом громадянського миру та суспільного консенсусу, соціальної солідарності. З цього приводу свого часу відомий французький учений *Л. Дюгі* зазначав, що конституція має бути втіленням ідеї солідарності, яка є універсальним законом розвитку суспільства, і будь-який закон набуває обов’язкової сили не завдяки волі правителів, а завдяки відповідності праву соціальної солідарності⁹. Наприкінці ХХ ст. цю думку повторив німецький мислитель *Ю. Габермас*, зауваживши, що конституція виражає формальний консенсус у суспільстві¹⁰.

Характерно, що ухваленням конституції її договірний характер не вичерпується. Адже після прийняття конституції починається її життя і, відповідно, життя громадян за цією конституцією. Громадянам, суб’єктам права — як фізичним, так і юридичним особам — необхідно виявляти здатність знаходити консенсус між правами власними і правами інших суб’єктів права в постконституційних умовах, сприяючи соціальній інтеграції суспільства.

Зазначене, звичайно ж, не спростовує можливостей конфліктності в соціумі та й не зобов’язує до цього. Йдеться про те, що сам соціум має бути налаштований на прийнятні форми конфліктності, що не загрожують його збереженню, порушенню солідарності в суспільстві, не призводять до нехтування основами конституційного ладу тощо.

Конституція формує правову систему, визначає її місце у правовій сім’ї. Водночас, як суспільний договір, конституція одночасно має виступати найвищим моральним законом суспільства, моральним імперативом добра.

Таке можливо, якщо в основу конституції будуть покладені моральні імперативи, сформульовані у священному письмі цивілізаційних релігій: християнські — у Біблії, іудейські — у Торі, мусульманські — у Корані. Водночас сучасна конституція — це не постійне наближення до ідеї права, а, швидше, постійне утвердження цієї ідеї як права реально суцього, “тут і тепер”, утвердження реального права в усьому розмаїтті його конкретизованих версій¹¹.

⁶ Див.: **Опришко В.Ф.** Конституція — фундаментальна основа подальшого розвитку демократії і правової системи України // *Право України*. — 1996. — № 9. — С. 3—12; *Матеріали методологічного семінару “Конституційно-правові проблеми українського державотворення”*, 17 грудня 2002 р., м. Київ.

⁷ **Ковальчук В.** Конституція як основа легітимності публічної влади в правовій демократичній державі // *Право України*. — 2010. — № 7. — С. 59.

⁸ **Пейн Т.** *Права людини* / Т. Пейн; пер. з англ. — Л., 2000. — С. 176.

⁹ Див.: **Ковальчук В.** Там само, с. 60.

¹⁰ **Габермас Ю.** *Демократія, разум, нравственность. Московские лекции и интервью*. — М.: КАМІ, Academia, 1995. — С. 216.

¹¹ **Крусс В.** Конституційне праворозуміння // *Право України*. — 2010. — № 4. — С. 172.

Також мусимо зазначити, що реальне конституційне творення відбувалося дуже і дуже складно, у період критичного загострення політичної боротьби, яка розколювала і суспільство, і державу. Про реальну солідарність за умов 1992—1996 рр. годі було говорити. За тих умов украї важливо було б домогтися композиційної єдності та сприйнятливості суспільством конституційного тексту, максимально повно вирішити всі реально чи потенційно конфліктні питання, дискусійні й такі, що підлягають юридичному врегулюванню, ситуації. Позиціонування ж авторів-розробників конституційного тексту та їхні полярні політичні уподобання слід відкласти до завершення підготовки проекту.

Сьогодні **наявність конституції у державі розглядається як обов'язкова умова державності**. Звичайно, в окремих державах немає писаної конституції або її замінюють кілька законів, як, наприклад, в Австрії, Великій Британії або Швеції. Водночас, поява нових національних держав на світовій карті в ХХ столітті, або ж революційні перетворення в сучасних державах супроводжуються появою конституцій. Часто конституція є способом досягнення або зміцнення влади. Тому говорити про конституцію як про суспільний договір треба в кожному випадку окремо. Адже договір може бути укладений і внаслідок обману. Народ у таких випадках може бути використаний як засіб вирішення цього завдання. Тут можемо пригадати класичний приклад ухвалення конституції у франкістській Іспанії на “всенародному” референдумі.

Також конституцію творять та ухвалюють з метою реалізації установчої влади народу, як це було в Україні 1996 р., коли прийняття Конституції юридично закріпило відновлення Української держави, визначило невідворотність процесів незалежнення та утвердження державного суверенітету України.

Конституція може творитися з метою утвердження політико-партійних або кланових інтересів, але найвищим її досягненням є втілення в цьому документі ідеалів громадянської злагоди і торжества справедливості й добра, тобто втілення найвищих цінностей суспільного договору.

Конституція може відігравати роль політичної ширми для реалізації тих чи тих завдань і цілей, як це було з Конституцією СРСР 1936 р., що проголошувала демократичні права і свободи, але не стала перешкодою для розгортання широкомасштабних сталінських репресій 1930—1950-х рр., декларувала право народу на самовизначення та виходу союзної республіки зі складу СРСР без процедури вирішення такого питання, що унеможливило через політичний терор навіть його порушення.

Конституція може творитися як об'єктивний результат розвитку права з метою систематизації та кодифікації законодавства. Тоді процесу започаткування підготовки проекту конституції передую велика робота інститутів громадянського суспільства, вчених. На підставі доктринальних правових досліджень готуються обґрунтування необхідності конституційних змін, які здатні відігравати велику роль у взаємоузгодженні та подоланні суперечностей у праві.

Тут доречно згадати про **роль науки у конституційному творенні**. Ця роль може бути догматичною, коли наука обмежується коментаторськими функціями та пошуками тлумачень догм конституції, виправданям можливих колізій та суперечностей часто на догоду державній владі.

Соціальна роль науки у систематизації та кодифікації законодавства, зокрема і шляхом визначення її основних напрямів через ухвалення конституції, може полягати у тому, щоб принести в конституційний процес прагнення соціуму в цілому та кожної людини зокрема, обґрунтувати його науково та зробити доступними для формалізації у правові норми.

Але найважливіше завдання науки — теоретико-методологічне. Конституція відіграє велику правотворчу роль, саме правотворчу, а не законотворчу, окреслюючи шляхи розвитку правової системи загалом, стає основою вирішення питань сучасного праворозуміння.

Однією із найважливіших складових конституції як суспільного договору, поруч із закріпленням прав і свобод людини та визначенням гарантій їх реалізації, має бути **закріплення оптимальної моделі організації та здійснення державної влади**. Думки про те, що сьогодні влада уже не може бути поділена на “гілки”, дещо передчасні. Адже поділ влади є гарантією не тільки реалізації прав та свобод людини і народу. Поділ влади є гарантією її стабільності та забезпечення участі народу у здійсненні влади. Саме тому в конституції мають бути закріплені вихідні принципи організації державної влади, системно пов'язані з принципом поділу влади.

Одночасно маємо відзначити, що процес творчого осмислення місця і ролі конституції у житті громадянського суспільства неперервний. Сьогодні на порядок денний стають питання гарантування реального місцевого самоврядування та реалізації ідеї децентралізації влади. Тут доречно звернути увагу на необхідність врахування принципу розподілу влади при моделюванні територіальної організації влади в Україні. Дуже важливим залишається питання збалансування гілок державної влади, непорушення принципу розподілу влади шляхом прямого втручання одних державних органів у справи інших, які належать при цьому до іншої гілки влади. Подолання такого явища також передбачає пошуки нових каналів доступу громадян до здійснення влади, обмеження можливості участі політичних партій у формуванні атестаційних, контрольно-наглядових органів державної влади за рахунок залучення до цього процесу всеукраїнських громадських організацій. При проектуванні змін до Конституції України доцільно врахувати ідею незалежності органів державної фінансової влади від центрів ухвалення політичних рішень.

Отже, підготовці та ухваленню змін до Конституції України як Суспільного договору передую велика правотворча робота суспільства, відповідні теоретико-методологічні досягнення науки, готовність громадянського суспільства, його інститутів та еліти до укладення такого договору. ■

УКРАЇНСЬКА НАУКА: ВІД МУДРОСТІ БАТЬКІВ...

Віктор Жовтянський
доктор фіз.-мат. наук,
член-кореспондент
НАН України,
завідувач відділу
плазмових технологій,
заступник директора
з наукової роботи
Інституту газу НАН України,
м. Київ

*Продовження;
початок див. у № 3, 2016 р.*

Формат науково-популярного видання дає можливість дещо відійти від канонічно-академічної послідовності подання матеріалу.

Користуючись такою нагодою, хотів би, перш, ніж продовжувати основний текст статті, коротко поділитись цікавими флористичними спостереженнями, які ілюструють, до певної міри, спосіб мислення спеціаліста з енергозбереження. Воно, як і екологія, є однією зі сторін проблеми раціонального природокористування або, простіше, — любові до природи. Попереду нас ще очікує дещо предметніша зустріч з цією проблемою, послідовне вирішення якої є одним із ідеалів розвитку суспільства.

1. Флористичне спостереження

Якось автор уперше відзначав День Землі навесні в американській столиці під монументом Вашингтона. Там у цей час уже доволі тепло, — і ми розташувались безпосередньо на газонах. Дуже люб'язні господарі з Державного департаменту енергетики в рамках успішно функціонуючої тоді комісії *Кучма—Гор* демонстрували нам вражаючі архітектурні та ландшафтні принади розкішних урядових кварталів. Проте найбільше мене, а потім — і господарів, вразила... маленька синя квіточка, для якої в українців немає навіть загальної назви; вона завжди росла в одному з куточків великого батьківського саду й завжди асоціювалась саме зі своєю малою Батьківщиною. Тут не йдеться про якийсь плід авторської фантазії — вона дещо схожа на незабудку (рис. 1), іноді її називають “фіалочкою”, а солідний атлас квітів [28] пропонує їй назву “вероніка”, хоча вона видається не зовсім властивою українській мові. Принаймні, в жодній із місцевостей України я не отримав підтвердження такого варіанту.

Важливо інше — це ж така маленька наша Земля!

І ще одне характерне спостереження. На обох варіантах рис. 2 показана одна і та ж за назвою (звичайно, з погляду неспеціаліста) квіточка: сон-трава з Волині та Київщини. Велика Україна, якщо може дозволити собі таке розмаїття в межах однієї країни! Квіточка одна, а в різних регіонах відрізняється за кольором та поставою.

Це вже зовсім недавно київські квітникарі почали культивувати волинський варіант цієї квітки на своїх ділянках...

Рис. 1. Квігочка, яка об'єднує світ: від малої Батьківщини на Волині до монумента Вашингтона в американській столиці

2. Столиця на зламі епох

Отже, продовжуючи основний зміст цього циклу в його гуманітарному вимірі, перейдемо до краю сньої сон-трави: Києва і Київщини.

Не раз читав міркування поважних істориків у соціальних вітчизняних ЗМІ, що вірити спогадам учасників якихось подій — остання справа, оскільки вони перебільшують роль автора цих спогадів. Більше того, добре відчув це на практиці, оскільки матеріали, про які йдеться, виявились “непрохідними” навіть у доброго давнього знайомого з початку 1990-х років **В. Мостового** — багаторічного редактора газети “Дзеркало тижня”. Хоча до цього я позиціонував себе у стосунках з цією газетою як успішний автор, в активі якого був великий цикл публікацій про енергозбереження (остання з них [29]).

Проте щодо кількох епізодів історичних подій сучасності я змушений порушити це “табу”, оскільки вони ризикують залишитись за межами людської пам'яті, або ж бути дуже спотвореними. Тим більше, що з того часу, як вони відбулись, минуло вже понад чверть століття, а орієнтовані вони були, зрештою, на досягнення події, 25-ту річницю якої ми відзначаємо у серпні 2016 року — Дня Незалежності.

Національний прапор на Хрещатику або “перший” київський майдан. Уже, здається, всі забули, що першим київським майданом було 24 липня 1990 р., коли на засіданні Київради вирішувалось питання щодо підняття на Хрещатику Національного прапора. Переконали, що до цього забуття доклали руки спецслужби, яких ми й тоді все ще недооцінювали; всі мої спроби знайти тогочасні публікації про цю подію (а я відтоді про них пам'ятав) у звичний спосіб — через відділ газетних фондів Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського — не увінчались успіхом: відповідні числа газет там відсутні (!), як відсутні вони в редакційних архівах, наприклад, газет “Київський університет” і “Рада”, що викликало щире здивування їхніх працівників. Авторі відомо, що відсутні відповідні

Рис. 2. Сон-трава волинська (ліворуч): білий танок наречених Сонцю і київська (праворуч): тут зовсім інші настрої

документи навіть в архіві Київради (з досвіду спілкування зі співробітниками апарату, з якими надовго зберіг добрі стосунки). Ймовірно, у когось були надії, що все забудеться та минеться, як неприємне непорозуміння того періоду. Отже, з доступних на сьогодні джерел про той день маю фотокнигу [30], основу якої становлять роботи депутата Київради і одночасно кореспондента газети “Зірка” **Олексі Ващенка**, та окремі статті журналістів до чергових річниць цієї події [31, 32]. Остання з них у “Дзеркалі тижня” **В. Мостового** виділяється певною ґрунтовністю (з нею зручно ознайомитись на сайті цієї газети). Дійсно, в той період Київрада займалася створенням власного друкованого органу — газети “Хрещатик”, і передбачалося, що заступником головного редактора в ній стане Володимир Павлович, отже, він у той час регулярно відвідував засідання Президії чи сесії Київради. Проте і в цій статті є низка фактологічних неточностей, а в коментарях, які супроводжують текст статті на сайті, взагалі ставиться під сумнів факт існування такого рішення Президії Київради.

Проте давайте все по порядку.

Кінець 1980-х рр. став періодом активної демократизації в колишньому СРСР, проте про близьку незалежність Української держави могли мріяти хіба що фантазери. Елементом цієї демократизації мали стати також вибори до місцевих рад, які були призначені на початок весни 1990 року.

Зріз конкретної ситуації щодо висунення кандидатів у депутати приведу на власному прикладі. В умовах економічної кризи того періоду на часі стали пошуки нових форм господарювання. Для класичного Київського університету, де тоді працював автор (і, здавалось, працюватиме все свідоме життя), ми з колегами з інших природничих факультетів теж підготували свій варіант поліпшення організації наукової діяльності, вбачаючи істотним його елементом надання самоврядності та статусу національного Київському університету (подібно до того, який мав тоді Московський університет).

Причому все було доведено до рівня конкретних проектів документів. Такому вільнодумству тодішнє керівництво університету “ходу” не надало, проте про підтримку цієї ідеї на рівні співробітників елітного радіофізичного факультету свідчило обрання прямим голосуванням двох молодих кандидатів наук (один з них — автор цих рядків) до складу Великої вченої ради Університету.

Згадана елітність факультету була зумовлена наближеністю тематики до військово-промислового комплексу; для студентів вона мала конкретну форму матеріалізації у вигляді найбільшої стипендії порівняно з іншими факультетами, а ще заняття зранку до ночі: до обіду — лекції, після нього — лабораторні роботи. Оглядаючись назад, на долю своїх однокурсників, як і випускників десятків і сотень інших природничих і технічних факультетів: це ж скільки суспільство втратило високоосвічених людей, які потрапили у найбільш продуктивному 40-річному віці в економіку, де “найбільш ефективним є приватний власник”. А кому вони потрібні в умовах, коли ефективність полягає у розпилюванні заводів на металолом та виведенні коштів в офшори?

Факт обрання молодих науковців до Ради був майже нечуваним прецедентом для Університету, де кількісний склад солідної професури для цієї почесної діяльності був більш, ніж достатнім. Отже, питання про висунення кандидата в депутати Київради на факультеті визначилось само по собі: автора цих рядків. Проте в інших трудових колективах міста воно часто вирішувалось на партійній основі (єдиній тоді) або ж на основі підтримки Народним Рухом України.

Після завершення кампанії висунення кандидатів з’ясувалося, що на нашій дільниці (Теремки-1) було майже 15 претендентів. Програвати вибори для представника Університету було якось незручно, отже, за активної участі групи підтримки (особовий склад невеликої університетської лабораторії, обладнаної одним із перших радянських комп’ютерів) ми здобули перемогу.

У ту переломну епоху української історії всі проблемні питання розвитку суспільства були виплеснуті в численних демонстраціях та мітингах на столичних майданах. Ми потрапили в надзвичайно складну ситуацію, де дуже важливим був фактор громадянської відповідальності кожного з депутатів як особистостей.

Дійсно, з обранням нового складу Київради всі проблеми міста разом з мітинговою демократією зосередились у Колонному залі на Хрещатику, 36, де засідав тоді депутатський корпус, який охоплював аж 300 осіб. Здійснення фактичних владних функцій у місті Київрадою було дуже складним і навіть незграбним, як нам у той час здавалося.

Два полярно протилежні депутатські блоки — Демократичний та Партійний (за тодішньою лексикою) — при голосуванні змогли лише нейтралізувати один одного. Результат лежав — як і з усіх інших принципів питань того періоду — від позиції блоку “Демократичний центр”, до якого належав і автор. До нього входила переважно “технократична” інтелі-

генція, яка розуміла та підтримувала необхідність змін у суспільстві, проте не будь-якою ціною. Основною проблемою Демблоку була традиційна — трьох гетьманів на двох козаків. До честі наших колег, у Київраді до її керівництва цим блоком був висунутий та обраний доволі поміркований та розсудливий **Олександр Мосіюк**, до речі — теж представник краю “білого сну”; він став заступником голови.

Діаметрально протилежною була проблема Партблоку — певна клановість апаратних працівників, які тому не могли бути яскравими “трибунами”, чи ефективно спілкуватись з “масами”, як тоді любили означати громадян. Загальну ситуацію пом’якшувало те, що до керівництва Ради від цього блоку був висунутий господарник-директор “Електронмашу” і просто інтелігентна людина **А. Назарчук**; він був обраний головою.

Уже перша важлива організаційна проблема — вибори Президії та керівництва Київради — змусила депутатський корпус виснажливо працювати щоденно протягом кількох (!) місяців. У другій половині червня відбулись, нарешті, результативні вибори, коли були обрані вже згадані голова та заступник і загальном Президія у складі 23 осіб, серед них — автор, який став головою комісії з науково-технологічного прогресу та інформатики. Президія Київради забезпечувала оперативні владні функції у місті. Ці функції полягали, в першу чергу, в урегулюванні питань “стінки” на “стінку”. Протягом тривалого часу автор цих рядків особисто був “золотою акцією”, від позиції якого залежало прийняття того чи іншого рішення Президією (до золота у його звичайному або пізнішому розумінні вона жодного стосунку не мала). Це дуже важке психологічне навантаження. Наголошую, що для прийняття рішення Президії треба було 12 голів (тобто проста більшість); якщо позиція блоків була протилежною, то саме мій голос ставав 12-им, вирішальним. Отже чітким кредо моєї особистої діяльності в Київраді було мирне проходження буремних 1990-х років.

Оскільки складність проблем того періоду була надто очевидною, то депутатський корпус прийняв рішення рекомендувати головам комісій та їх секретарям перейти на постійну роботу в Київраду. Як там у **Пушкіна**: “Мой друг, Отчизне посвятим души прекрасные порывы...”? Отже, ми зробили цей важкий для себе вибір разом із моїм колегою **Володимиром Охріменком** (зовсім недавно минуло 40 днів, як він залишив цей світ). “Важкий”, бо це тільки апарат Ради та виконкому — вічний. Для депутатів же термін їхньої роботи закінчувався разом із завершенням депутатської каденції. Так воно пізніше і сталося...

Мені неважко було інкорпоруватися до роботи апарату Київради та виконкому, бо до того майже 15 років займався організацією роботи великої науково-дослідної лабораторії (100 осіб), яка об’єднувала наукову роботу п’яти кафедр, після переїзду факультету у новозбудоване приміщення. Проте, якщо порівнювати себе з депутатами сусідніх округів: науковцями НАН України — **Є. Клименком**, **В. Конфедератенком**,

А. Кулішем, О. Мосіюком, І. Українським (теж, до речі, фізиками), то разом із багатьма колегами ми програвали їм у світоглядному сенсі. Його становленню сприяв українознавчий клуб “Спадщина” при Будинку вчених НАН України. Ми тоді з ними довго і часто дискутували. Протягом значного часу залишалась невизначеність щодо посад заступників голів виконкому, серед них — таких досвідчених, як *М. Лаврухін, В. Кочерга* та *О. Омельченко*.

Микола Васильович Лаврухін — це легенда міського господарства. Як тоді говорили з повагою рядові спеціалісти, він був останнім керівником високого рангу, який не бачив проблеми в тому, щоб десь на аварії великої теплової магістралі зіскочити безпосередньо в траншею (звісно, брудну) та прийняти швидко й ефективно технічне та управлінське рішення.

Віталій Михайлович Кочерга — теж легенда, але вже рівнем кваліфікації управлінської роботи. Для службовців того часу він вважався найбільш переконливим авторитетом. Про це добре написав у своїх спогадах *І. Салій* [33].

Олександра Олександрівна Омельченка представляти не треба — він став пізніше столичним очільником. До речі, це саме він підтримав встановлення загальноміського свята — Дня національного прапора та увічнення цієї події меморіальною дошкою до 10-ї річниці Незалежності України [34].

Я доволі швидко налагодив з ними стосунки, послідовна робота з керівництвом виконкому, а далі з відповідними управліннями дозволила мені виконати найскладніші із зобов'язань, які брав на себе як кандидат в депутати: завершення будівництва нової АТС для Теремків, продовження тролейбусного маршруту до Кібцентру та будівництво нової дороги уздовж залізниці від аеропорту Жуляни до Окружної дороги. Можливо, цьому сприяла та обставина, що я був носієм “золотої акції”. Добрі стосунки склались у нас також з тодішнім начальником господарського відділу виконкому *О. Петренком*. Тобто, розвиток подій, про які йдеться нижче, я ще й бачив із середини процесу.

Одним із найскладніших питань, яке постало тоді перед нами, було підняття Національного прапора на Хрещатику.

Національний прапор — одна з найбільш лаконічних та емних духовних скарбниць. Початок 1990-х років став “моментом істини” щодо самоідентифікації переважної частини української спільноти у цьому сенсі. За станом на кінець першої половини 1990 р. у багатьох містах і містечках України (переважно Західної) поруч із прапором Української РСР уже майорів жовто-блакитний стяг. Такий розподіл за географічною ознакою був майже очевидним, виходячи з передісторії розвитку суспільства.

Визначальною мала стати роль Києва — і як власне міста, і як столиці тоді ще республіки у складі СРСР. Проте таким же очевидним передбачався розподіл голосів членів Президії Київради з цього питання: Демблок — категорично “за”, Партблок — категорично “проти”. Уперше спроба розгляду цього

питання на засіданні Президії була ініційована ще десь навесні 1990 р., проте вона не була забезпечена організаційно.

Вдруге — уже відповідно до всіх процедур — розгляд питання призначили на 20 липня 1990 року. Були присутніми і брали активну участь у процесі засідання група депутатів Верховної Ради (автор не ризикує перераховувати їх з пам'яті, щоб когось не забути). У результаті тривалої і складної дискусії стало очевидним, що рішення ухваленим не буде. Тоді, добре пам'ятаю, я теж виступав і відмітив особливу складність питання, “яке проходить буквально через долі багатьох родин” (це стосувалося і моєї великої родини, в якій були прихильники і “червоного”, і “жовто-блакитного” напрямів розвитку країни). На завершення запропонував залучити для обговорення питання експертів-науковців, відповідно перенісши його розгляд на кілька днів. Така пропозиція була прийнята.

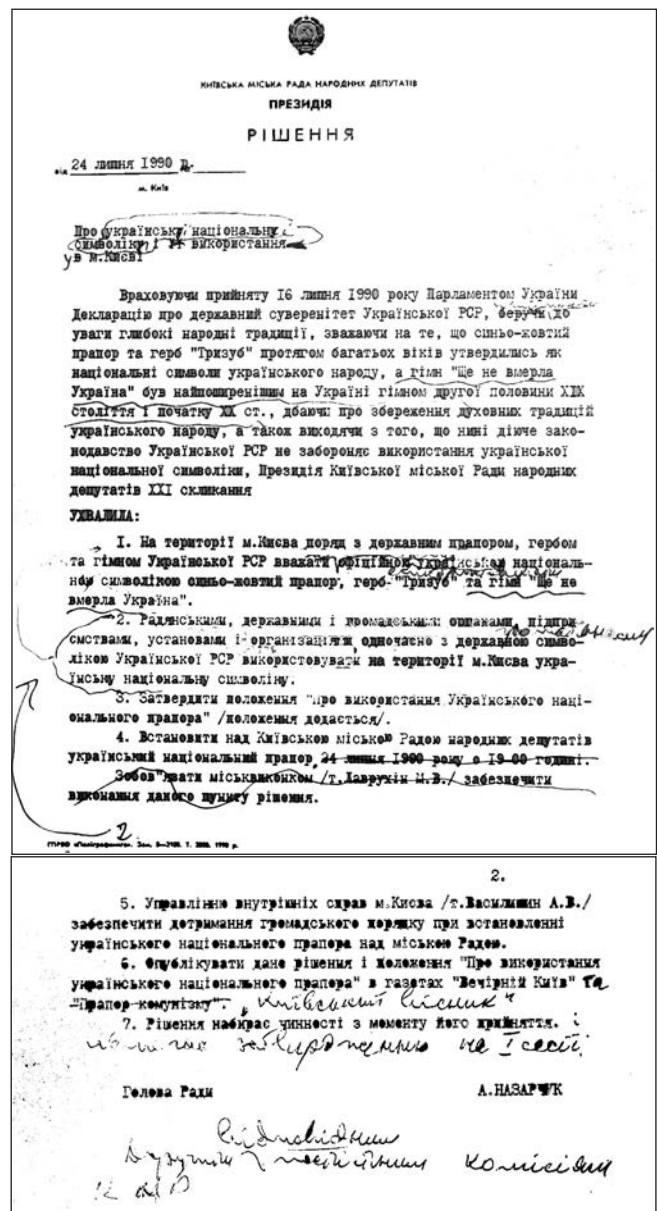

Рис. 3. Фотокопія проекту рішення Президії Київради від 24 липня 1990 р. про використання української символіки в м. Києві

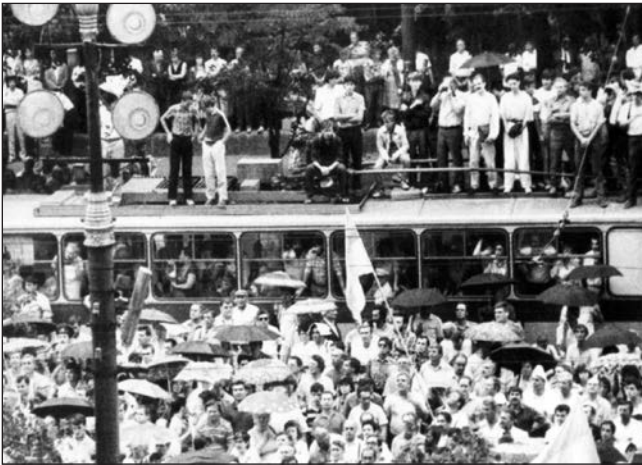

Рис. 4. Історія Києва такого ще не знала: люди на тролейбусах чекають рішення Київради. 24 липня 1990 р. Фото О. Вашенка

Незабаром після цього я отримав запрошення поспілкуватися з першим секретарем міського комітету КПУ *А. Корнісником*; пам'ятаю, як ми прогулювалися довгими коридорами приміщення на Михайлівській площі, де тепер розміщується Міністерство закордонних справ. Проте зрештою, забігаючи наперед, визначальну роль відіграла успадкована від батька принципова риса характеру (див. першу частину цієї публікації).

Наступне засідання Президії відбулося 24 липня 1990 року. Чи було взагалі рішення Президії Київради, про яке йдеться? Безумовно. Оскільки, як уже зазначав, його матеріали в архіві Київради відсутні, то додаю з власного архіву фотокопію проекту рішення з цього питання, які роздаються членам Президії напередодні засідання (рис. 3). Судячи за стилем, автором проекту був голова комісії з правопорядку та боротьби з організованою злочинністю *Микола Грабар*. На ньому — мої помітки, які робляться до чи протягом обговорення питання. Про дух епохи свідчить низька якість паперу, — навіть у Київраді. У той же період був проект “Про українську національну символіку та її використання в м. Києві” авторства депутата *О. Кулика* та “Інформаційна довідка про використання національної символіки в Україні, м. Києві”. Проте вони ще нижчої якості, тому їх важко копіювати.

Обґрунтований виступ доктора історичних наук, проф. *Сергіячука В.І.* з Київського університету (пізніше — директора Інституту українознавства) та наявність відповідних інформаційних матеріалів зняли проблему голої ідеологізації питання. Проте драматизм ситуації полягав у відсутності кворуму, з одного боку, і в потенційній загрозі повторення подій, сумно відомих тоді як “саперні лопатки” — кривавої сутички в Тбілісі, коли основним аргументом щодо зняття суперечностей між радянською владою та демонстрантами стали саперні лопатки військових. З висоти четвертого поверху на Хрещатику, 36, де засідала Президія, добре було видно, що це засідання ставало своєрідним вододілом між двома епохами. Хрещатик, скільки сягало око, був заповнений людьми;

зупинився рух транспорту і навіть на тролейбусах стояли чоловіки (див. рис. 4). Тому і називаю цю подію першим київським майданом — хоч і на Хрещатику. Адже до появи власної назви, яка містить це слово — майдан Незалежності — залишалося ще трохи більше одного року.

З іншого боку, за важкими металевими воротами ліворуч і праворуч від цієї споруди наготові стояли криті машини з людьми “під погонами” (доволі просторий двір був щільно заповнений ними).

Як зараз згадую, тоді в моїй пам'яті спливали слова класика: “*всі радості світу не варті сльози дитини*” або в більш сучасному варіанті: *навіть мала війна не варта цієї сльози*. А якщо це не сльоза, а кров? І кров багатьох людей?

**Редакціям всіх газет та видань м. Києва
Головній редакції радіомовлення на Київ
Головній редакції телепрограм на Київ
та Київську область**

ЗВЕРНЕННЯ

Шановні кияни, наші виборці!

Ми, що підписали це звернення, — народні депутати Української РСР від м. Києва, члени Президії Київської міської Ради народних депутатів і народні депутати Київської міськради, змушені звернутись до вас через усі засоби масової інформації у зв'язку з політичною ситуацією, що склалась останніми днями у місті.

Велику тривогу викликають у нас спроби бюро Київського міського комітету Компартії України шляхом грубого тиску втручатися в роботу органів державної влади, зокрема президії Київради. Яскравим прикладом такого втручання ми вважаємо постанову бюро Київського міського комітету КПУ (її опубліковано у місцевій пресі 24 липня 1990 року), згідно з якою міська газета «Прапор комунізму» — орган Київського міського комітету КПУ і Київської міської Ради народних депутатів в односторонньому порядку привласнена Компартією без погодження та відповідного рішення з боку Київради.

Цією ж постановою бюро міському партії засудило дії президії Київради щодо запровадження в місті української національної символіки і стверджувало, що з правової точки зору це виходить за межі компетенції президії Київради і повинно вирішуватись на державному рівні. Було зазначено також, що, згідно з діючою Конституцією УРСР, це питання відноситься виключно до компетенції Верховної Ради Української РСР.

Солдатенку не вдалось зірвати засідання президії Київради посланнями на надзвичайну ситуацію в місті — організований страйк водіїв електротранспорту (для з'ясування дивного співпадіння засідання президії Ради і страйку створена депутатська група), група депутатів — членів президії не повернулася до залу засідань після перерви о 14 годині. Це голови постійних комісій Київради, депутати-комуністи Артюх (266 виборчий округ), Бернович (112), Лебединський (148), Малишевський (289), які навіть не попередили голову президії про причини своєї відсутності. 14 членів президії, які залишились (Блащук, Грабар, Жовтянський, Збирко, Конфедератенко, Лі, Мосіюк, Назарчук, Нестеренко, Пронюк, Сафонов, Скрипка, Шкарніков, Щелець), через недостатність до кворуму двох чоловік, не змогли продовжити повноцінну роботу президії і розглянути питання порядку денного.

Тим часом, згідно з оголошеною киянам домовленістю на засіданні президії 20 липня про урочисте підняття національного прапора українського народу, біля будинку Київради зібрався величезний натовп, який все зростав і зростав. На 17 годину це вже були десятки тисяч, що призвело до повної зупинки транспорту по вул. Хрещатик. А з протилежного боку будинку, у дворі, збільшувалась кількість працівників міліції, які за своїм службовим становищем зобов'язані забезпечити громадський порядок у місті. Таким чином, ситуація біля міськради могла призвести до непередбачених наслідків.

Шукаючи вихід із цієї кризової ситуації, президія Ра-

Рис. 5. Фрагмент звернення групи депутатів до киян з нагоди рішення Київради про підняття Національного прапора на Хрещатику в Києві

Найточніше (та емоційно) ситуацію, що склалася навколо того історичного засідання Київради, описує звернення групи депутатів тоді ще УРСР та Київради (теж, імовірно, з-під пера *М. Грабаря*), опубліковане газетою “Вечірній Київ” [35]. Його фрагмент з переліком усіх депутатів, які брали участь в засіданні, наведений на фотокопії (рис. 5).

З боку традиційної тоді державної влади на засіданні Президії був присутнім лише заступник начальника міського управління внутрішніх справ полковник *В. Шапошник*. Проте, за спогадами *О. Петренка*, внизу з силовиками був міністр внутрішніх справ, який вимагав у нього ключі, але не від металевих воріт, які блокувались “афганцями”, а від інших — з боку універмагу та Головархітектури. Олег Данилович йому відповідав, що поки що немає підстав. У цій ситуації треба було прийняти позитивне рішення щодо підняття прапора.

Рис. 6. Перший київський “майдан” 24 липня 1990 року. Підняття Національного прапора на Хрещатику в Києві. Фото *О. Ващенко*

Рис. 7. Обличчя першого київського “майдану”. 24 липня 1990 року. Підняття Національного прапора на Хрещатику в Києві. Фото *О. Ващенко*

Я на все життя запам’ятав ту гнітючу зловісну тишу в залі, де засідала Президія. Ситуацію ускладнювало те, що був відсутнім член Президії від Демблоку *І. Український*. Швидко оцінивши ситуацію, я зрозумів, що на цей раз мій голос може бути лише 11-м. Проблему вирішила професійна солідарність. У залі засідань ряди стільців піднімалися амфітеатром вгору. Переді мною сидів, низько схиливши голову та обхопивши її зверху руками, мій молодший колега по навчанню на радіофізичному факультеті, а тоді — секретар Московського РК КПУ (!) *М. Нестеренко*. При голосуванні я підняв також напівжартома (якщо так можна висловитись щодо тієї ситуації) руку Миколи Івановича, а він її не висмикнув, і це стало мінімально-визначальним для прийняття позитивного рішення. А вже невдовзі після того — злет прапора, момент якого і зафіксований на рис. 6.

Я свого кредо досяг і вже не бачив потреби спускаться вниз до щогли; там ключовими фігурами були *О. Мосіюк* і *М. Грабар*. А я на все життя запам’ятав спостережувану з висоти того ж поверху палітру поглядів людей на Хрещатику: часто це були торжество або ж навпаки — розгубленість, але переважно, я б сказав, — момент усвідомлення нової для себе істини. Десь поблизу зробив свої історичні фото *О. Ващенко*, на одному з яких добре видно обличчя людей (рис. 7).

А тепер — чому виникає “перебільшення” ролі оповідача спогадів.

Клянусь, я тут “*говорив правду і тільки правду*” — тим більше на основі архівних документів, адже для професійного науковця — об’єктивність понад усе. Проте тільки про те, що бачив і пережив особисто. Звісно, добре знаю, що був потужний рух громадськості — ініційований переважно Рухом — щодо запрошення людей на мітинг, освячення полотнища прапора тощо. Проте не могу кваліфіковано їх висвітлювати, оскільки не був усередині цих подій...

Тому й пишу від першої особи. Громадськість вже, напевне, ніколи не дізнається, хто стояв за лаштунками цієї акції від влади. Проте, треба віддати належне цим людям, вони не переступили за грань. Інакше новітня історія України могла б розвиватись за зовсім іншим сценарієм.

... Іноді недостатньо інформовані люди стверджують, що Національний прапор на Хрещатику підняли самі кияни. В тому сенсі, що через обраний ними представницький орган — Київраду — так. Те, що безпосередньо — ні. Акція з боку державної влади була спланована дуже серйозно. Те, що кровопролиття відбулись у ті роки в багатьох колишніх республіках, — факт.

Дивна ми нація, українці: у нас десь на генетичному рівні закладена схильність до трагізму. Можна уявити собі, якого розмаху набули б поминальні заходи на багато років уперед, якби той день завершився драматично.

Натомість ми отримали світлу подію, розкішно-красивого літнього дня, за грандіозної участі наших громадян, багато з яких саме тоді почали усвідомлювати, що ідея незалежної України не така вже й фантастична.

Добре, що про цю подію нагадає тепер меморіальна дошка біля приміщення Київради.

Не пам’ятаю, чи був тоді протест прокуратури у зв’язку з порушення регламенту, та як ми далі формалізували порядок використання української символіки. Це не так важливо. **Бо злам епохи тоді, у 1990 році, вже відбувся.**

А повертаючись до діяльності Київради першого скликання, ми тепер ретроспективно цілком свідомі того, що спрацювали дуже ефективно.

Бо питання “стінки” на “стінку” в ті роки виникали ще не раз, наприклад, спроба військового параду на Хрещатику, не кажучи вже про кожне державне свято. Все це було вирішено в дуже гострих дискусіях, але без краплини крові. Крім того, з’ясувалось, що депутати Київради, які на той час уже мали жовто-блакитні значки — найкращі миротворці між пікетниками Верховної Ради та фактично радянською тоді міліцією.

До речі, згаданий вище стиль — розробка й наукова експертиза важливих проектів рішень органів влади — мав би стати нормою і для нинішніх мововладців. На жаль, не склалося. Вони, здається, й не здогадуються, що сучасна наука дозволяє, наприклад, моделювати розвиток економіки (чи її занепад) навіть у таких умовах, коли пересічні українці раптом масово були перетворені на “камікадзе”, та пропонувати оптимальні шляхи виходу й у такій ситуації.

Кілька слів про подальші долі учасників цієї акції. **Олег Данилович Петренко**, який забезпечив замовлення полотнищ прапора (одним обмежитись не можна, бо вони вимагають регулярної заміни), оперативно був звільнений зі своєї посади своїм безпосереднім керівництвом з виконкомом. **Володимир Іванович Шапошник**, розсудлива і спокійна позиція якого сприяла мирному урегулюванню проблеми, у серпні 1991 р. ще брав участь в опечатуванні приміщень ЦК КПУ [31, 33]. Згодом у ЗМІ пройшло повідомлення, що він загинув... на полюванні з вищими міліцейськими чинами. Депутати цю звістку сприйняли цілком однозначно...

Відбудова Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Прислужилася Україні наша комісія з науково-технологічного прогресу і вирішенням ще одного принципового питання: відбудови Михайлівського Золотоверхого монастиря. Тут ми діяли спільно з комісією з культури та охорони історичного середовища Київради (голова — **І. Український**), проте у нас була істотна, характерна ще для радянських часів, перевага — ми могли розпоряджатися реальними коштами на відміну від “культури”. Як би там не було, все одно в 1991—1993 роках в умовах економічної кризи, що набирала обертів, — це здавалось майже фантастичним.

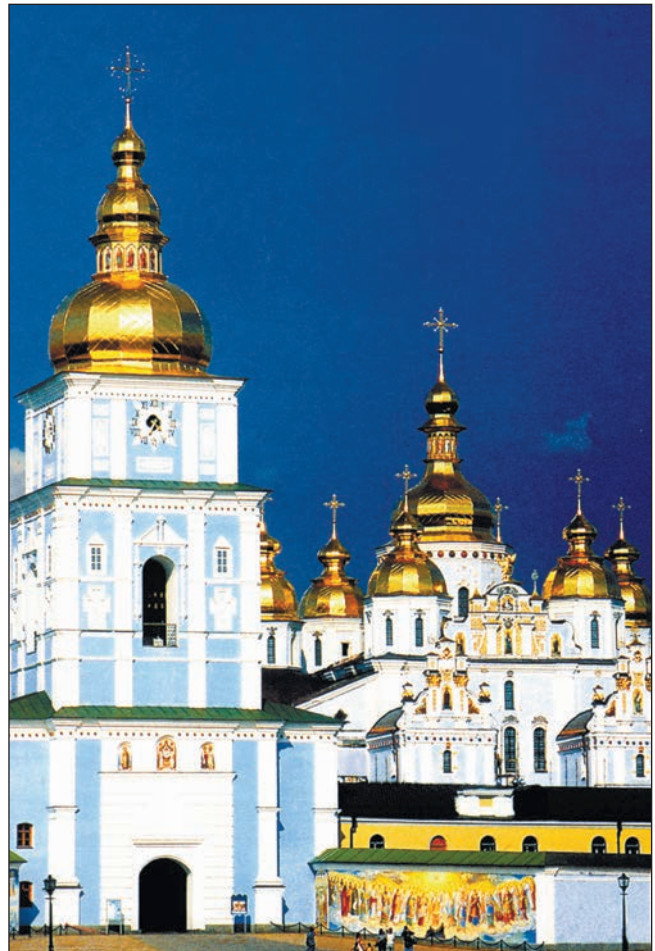

Рис. 8. Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві (1108 р.) був знищений більшовиками в 1934 р. Відбудовано в 1992—1998 рр. Сучасний вигляд

Науковий супровід проблеми забезпечував керівник архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України, канд. архітектури **В. Харламов** (якому так і не судилося стати 50-річним). Ми встигли започаткувати роботи та супроводити найважливіше з точки зору науки — проведення детальних археологічних розкопок території. Пізніше, як це буває у виборних органах влади, я був уже далекий від можливості реально впливати, а потім втратив і причетність до реалізації проекту, а **Віктор Олександрович Харламов** помер у 1996 році. У мене в кабінеті на чільному місці до цього часу фігурує чернетка розпорядження від 5 серпня 1992 р. за № 798 представника Президента України в м. Київ щодо започаткування відновлення цього монастиря. Коротко перипетії навколо цього питання описані в публікації автора [36]. Там, зокрема, зачіпається важливе питання наукової моралі. Відомий всім **Р. Кухаренко**, який пізніше займався організацією процесу будівництва як голова столичного Управління охорони культурної спадщини, в пресі активно перебирав на себе ще й лаври ініціатора цього процесу. Проте Всевишній все бачить: цей громадянин публічно й неодноразово був обвинувачений у корупційних діях [37]. Отже назва посади і внутрішній культурний світ людини тут виявились несумісними. До речі, ще на перших кроках реалізації цього проекту ми зі **Світланою Лі**, тоді заступником голови департаменту з гуманітарних питань, зробили все, щоб усунути “приватизацію” реалізації цього проекту окремими архітекторами та доручити його перевіреним часом “Укпроект-реставрації”. Що ж стосується “приватизації” архітектурного простору столиці, то найкраще про це сказано в інтерв’ю **О. Омельченка** [37].

...Якось один із моїх знайомих, коли я розповів йому про причетність до відбудови Золотоверхого, сказав мені: “*Ти у житті взагалі більше нічого можеш не робити*”. Так, щоб нічого не робити, — не склалося, але я цілком свідомий внутрішньої гідності щодо причетності до святої справи. Для неких ілюструю кінцевий результат започаткованої нами діяльності щодо відбудови цього монастиря (рис. 8).

Межигірський монастир. Проте ми й заборгували перед українцями невіршенням дуже важливої і специфічної проблеми. Вона відома для широкого загалу як “*бібліотека Ярослава Мудрого*” і пов’язана з колишнім Межигірським монастирем (рис. 9, 10), а тепер — ще й колишньою резиденцією **Януковича**, яка тепер вільно чи невільно перетворена фактично в музей цього злочинця разом з “домиком Путіна”. (Правда, слід віддати належне місцевим ентузіастам, що хоч все не пішло у руслі мародерства).

Коротко суть цієї проблеми викладена в копії листа, наведеного на рис. 11. Детально з нею можна ознайомитись за публікацією “*Межигірські таємниці. Києво-Межигірські “перфоманси” 30-х років ХХ сторіччя*” автора **А. Зайки**, яку легко знайти в Інтернеті. Подвижником (а це ж ними рухається світ), який десятки років займався її вивченням та активно пропагував необхідність проведення археологічних

досліджень, був завідувач відділу рукописів академічної бібліотеки в Києві **Микола Петрович Візир** [38]. За його (тоді вже — пенсіонера) безпосередньої участі і знову ж таки — **В. Харламова** ми провели засідання нашої комісії від 30.01.1991 р. Після цього розпочали фінансування проведення розкопок.

Тут ми знову проявили характер, бо до того цю проблему відправили “під сукно” і **В. Щербицький**, і **М. Орлик** — тоді заступник голови Ради міністрів УРСР (1990 р.). Проте під час нашої депутатської каденції так і не вдалося вирішити це питання до кінця. Річ у тім, що тоді дуже часто мінялися уряди, а процес оформлення дозволу був дуже тривалим. А вже на початку 1992 р. ліквідували Комітет з питань науки і технологій — виконавчий орган Київської міськдержадміністрації, який був замовником.

Тому пізніше я регулярно привертая увагу вищого керівництва держави до цього питання, на що отримував ухильні відповіді (якщо отримував узагалі). Лист, повна копія якого наводиться на наступній сторінці, є останнім з цієї серії та підписаний найбільшими авторитетами з порушеної проблеми в НАН України.

Ми знову отримали ухильне листування, бо, здається, й наші відповідачі суттю справжніх процесів того часу, пов’язаних із передачею цього майнового комплексу **Януковичу**, не надто володіли.

Єдиною конкретикою за наслідками цього листа стала інформація СБУ за підписом **В. Наливайченка**, що “*документальні свідчення про виявлення старовинних видань, а також з питань реконструкції та будівництва об’єктів на території колишнього Межигірського Спасо-Преображенського монастиря, в Галузевому державному архіві, управліннях СБ України у м. Києві та Київській області відсутні. На нашу думку, подальший пошук доцільно продовжити в Центральному державному архіві громадських об’єднань України, де зберігаються документи управління справами та Будівельного управління ЦК КПУ, а також у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України*”.

Звісно, безідейно було звертатись з цього питання вже до наступного “президента”...

Непогане знання проблеми дає мені підстави висловитись свої судження щодо можливого майбутнього цієї території. Перш за все, варто перетворити її на Меморіал жертвам того режиму, починаючи з Небесної сотні і — обов’язково поименно — всіх бійців, які склали свої голови за Батьківщину. Нагадаю: навіть щодо трагічних подій понад 70-річної давнини маленької Олики євреї та поляки знають про кожну із своїх жертв (див. попередню публікацію у “Світогляді”, № 3, 2016 р.). Тобто це міг би бути приблизний аналог Арлінгтонського кладовища у Вашингтоні. Нинішнє зонування того ж поля для гольфу дозволяє навіть розділити його тематично; присутні тут джерела води додають журливості та відчуття чистоти. Виділити, зокрема, ділянки Небесної сотні, Іловайської трагедії, захисників Донецького аеропорту та інших операцій. Зобов’язати тут давати особливу клятву старшим офіцерам Генштабу, СБУ, керівництву МВС...

Рис. 9. Межигірський Спасо-Преображенський монастир. Рисунок Тараса Шевченка, 1843 р.

Рис. 10. Межигірський Спасо-Преображенський монастир — православний (первісно чоловічий, згодом жіночий) монастир, який з перервами існував від часів древньої Києво-Руської Держави до 1935 року в місцевості Межигір'я — біля сучасного села Нові Петрівці (Київська область)

Особливо важливо повернути на давно вже освячене молитвами тисяч українських козаків місце колишнього монастиря оту церковку, що притулилася було на болітці за гаражами та загальною територією колишньої “резиденції”. Звичайно ж, відновленню церковних та монастирських споруд мають передувати ретельні археологічні дослідження території, включаючи аспект пошуків “бібліотеки Ярослава Мудрого”.

Енергозбереження. Вище я означив кредо власної діяльності в Київській раді, що стосувалося соціально-політичних процесів.

Проте, наша комісія мала, звичайно, і власну профільну сферу діяльності, крім уже відмічених загально-розумілих гуманітарних проблем. Ми тоді інтуїтивно вибрали основним її напрямком вирішення проблеми енергозбереження в міському господарстві. Це зараз кожен пересічний громадянин знає про її важливість. У той же час ще було відсутнє навіть будь-яке законодавство з цього питання. Перший нормативний документ — закон України “Про енер-

гозбереження” був прийнятий лише в 1994 р., а ще через рік був створений Держкоенергозбереження. Кінцевому успіху цієї діяльності сприяло те, що ми залучили до створення першої міської програми енергозбереження ключових спеціалістів зі всіх галузей міського господарства, поєднавши їхній практичний досвід з фаховим підходом науковців академічного Інституту енергозбереження. Останні, в свою чергу, працювали над проектом законодавства, спираючись на міський досвід. Задля справедливості треба сказати, що тоді ця програма як така не була затвердженою на сесії Київради, бо одна із комісій запідозрила нас у бажанні прибрати до своїх рук міські бюджетні кошти.

Проте пройшло ще років з п'ять, і автор цих рядків уже від імені Держкоенергозбереження був співдоповідачем на сесії у знайомому Колонному залі Київради; тоді програма енергозбереження для міста була прийнята “сама собою”. Вона була підкріплена кредитом Світового банку, задля якого автор і перебував у складі делегації у Вашингтоні — повертаючись до початку цієї статті. Ще пізніше ми висвітлили практичний досвід енергозбереження для українського загалу в уже згаданому циклі публікацій в “Дзеркалі тижня” (див. [29]), а для спеціалістів — в унікальній колективній монографії, авторський колектив якої об'єднав майже 80 найкращих вітчизняних спеціалістів [39].

До питання про роль науки та її організацію. Ми тоді мали у своєму підпорядкуванні зовсім невеличкі кошти на науку (0,01 відсотка від обсягу міського бюджету), проте це дозволяло орієнтувати Академію на вирішення міських проблем; організація співробітництва здійснювалась через Інноваційний центр НАН України, який тоді очолював **В. Байдаков**. Погодьтесь, навіть ті з проблем, що були означені вище, цього варті. Тоді також почала вибудовуватись система підтримки прикладних розробок на державному рівні через Державний комітет України з питань науки і технологій. Проте його історія завершилась ще в 1995 р. разом зі звільненням голови, члена-кореспондента НАН України **С. Рябченка** “у зв'язку з переходом на іншу роботу” (звісно, Сергій Михайлович про свій намір переходити “на іншу роботу” і не здогадувався).

На останній сесії загальних зборів НАН України (квітень 2016 р.) розгорнулася жвава дискусія щодо доцільності “підпорядкування” Національної академії Міністерству освіти та науки. Тут є простий аргумент. Крім міркувань власне творчого, науково-технічного характеру (якщо ми говоримо про інноваційний розвиток), існують ще міркування управлінської вертикалі.

Як би там не було, освітянська сфера завжди буде підпорядкована гуманітарному віце-прем'єр-міністрові. Нині більшість урядовців — це економісти, юристи, історики... Це фізик може дозволити собі у відпустці посидіти в архівах. Проте дуже важко уявити, щоб гуманітарій навіть протягом багатьох відпусток оволодів фізикою (а для цього — ще й вищою мате-

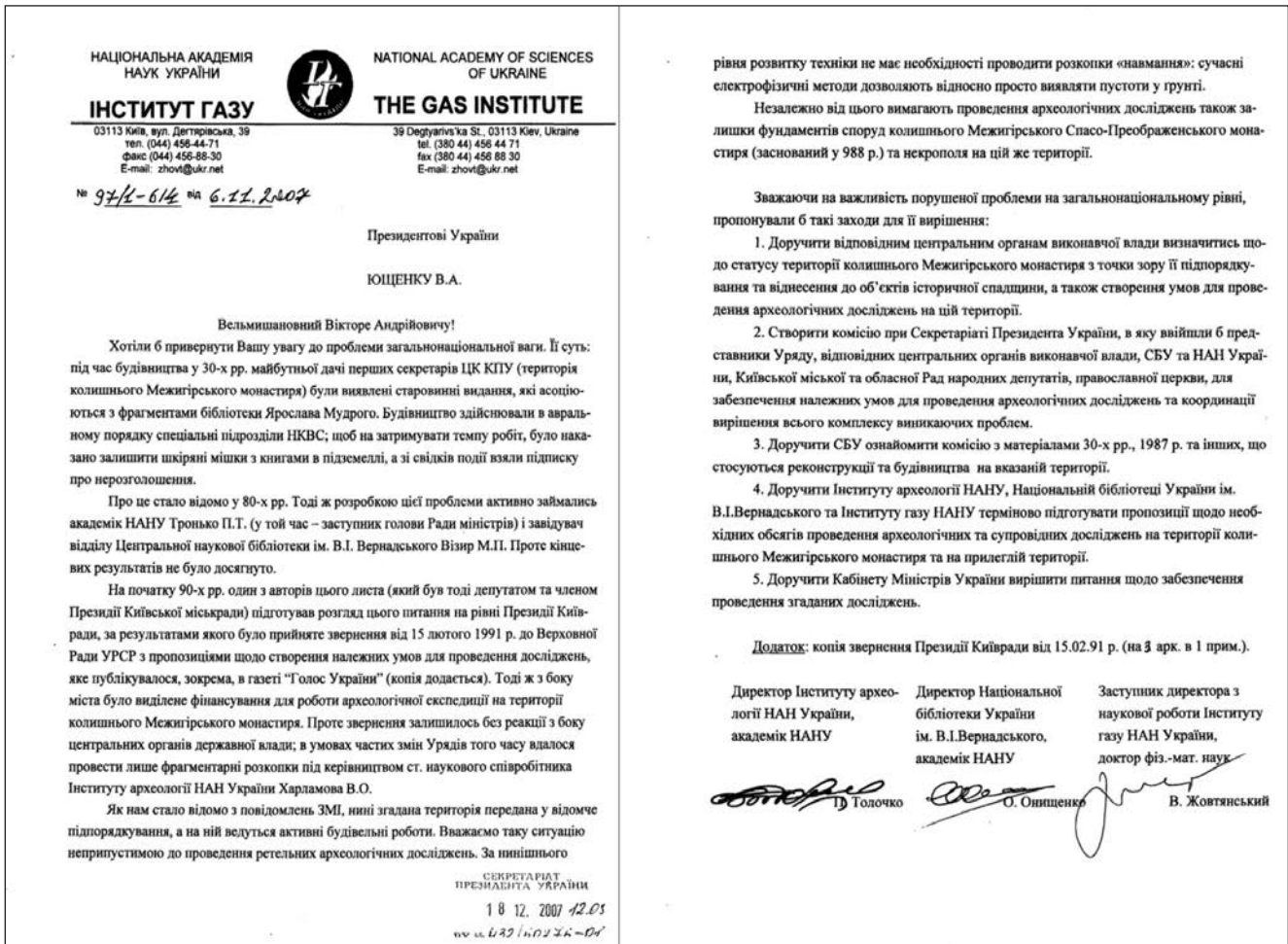

Рис. 11. Копія листа до Президента України В. Ющенка щодо проведення археологічних досліджень на території Межигірського монастиря

матикою), електротехнікою, теплоенергетикою чи іншими інженерними дисциплінами. А інноваційна діяльність, у відсутності якої чомусь звинувачують НАН України, вимагає дуже делікатного та кваліфікованого поводження з боку держави.

У зв'язку з цим згадав про свою публікацію періоду керівництва міським Комітетом з питань науки і технологій "Проблема не в тому, що у нас "погана" наука. Немає попиту на результати високоінтелектуальної діяльності" [40], яка й сьогодні навіть за своєю редакційною назвою дуже точно характеризує і нинішню ситуацію у цій сфері.

Ще раз нагадаю: навіть у ринковій економіці, якщо ефективність приватного власника полягає у розпилюванні заводів на металолом та виведенні коштів в офшори, майбутнього немає, як і не потрібна наука.

III. "Флористичне" спостереження — 2

Друзі на Волині стверджують, що колись непрохідного волинського лісу залишилось лише-то метрів по 200 біля доріг. І як не зрозуміти тих, хто прийшов на "розпилювання" економіки запізно, тільки вчора. От і мусять вони (не знаю, чи позичали очі у сірка) винищувати ліс вже і безпосередньо біля автомагіс-

тралі майже до самого Коростишева. А недавно на Волині читав інтерв'ю місцевого лідера-радикала, що це ми, рядові громадяни, не тямимо, як треба поводитись з лісом. Ризикую здатись непатріотичним, проте прочитати "Русский лес" Л. Леонова або хоча б ту пафосну його частину, де йдеться саме про ліс, їм би не завадило.

Велика Україна і має багато різних партій, проте, здається, об'єднує їх не ота вероніка, а те, що колись називали з любов'ю: "капуста" — цілком флористичне порівняння.

Повернемось до початкової ідеї циклу цих публікацій — ролі науки у її взаємозв'язку з освітою та культурою у розвитку суспільства.

Проте знищили заводи, допилюємо ліс, зруйнуємо Академію. На місці давно неремонтованих інститутів збудуємо красені-хмарочоси. А що далі робитимемо у світі, основним трендом розвитку якого є інноваційна економіка? За роки незалежності кількість дослідників у галузі технічних наук в Україні знизилася в 3,5 рази. Освоєння нових видів техніки скоротилось у 14,3 рази, а доля інноваційно-активних промислових підприємств — уп'ятеро. При цьому загальний приріст ВВП за рахунок введення нових технологій у нас становить всього 0,7 %, у той час як у розвинутих країнах — 60—90 % [41].

Ми стрімко рухаємось у напрямку, протилежному Південній Кореї, яка 50 років тому почала розвиватися із бідної аграрної країни, що пережила війну, в одну із найбільш багатих і високотехнологічних держав світу.

В основі такого безпрецедентного зростання — інновації та високі технології, на що країна інвестує 4 % свого ВВП (в Україні — 0,8 %).

Кожному поколінню людей доводиться вирішувати свої специфічні проблеми буття. На долю нинішніх землян, здається, випала бридкість якогось несамовитого устремління до накопичення статків “найкращими” з них будь-якими засобами, серед яких особливо вирізняється корупція. І це не тільки українське явище. Згадаймо ще відносно недавню кризу світової банківської системи (2008 р.), — вона того ж походження. А те, що в нашій державі ця проблема набула гіпертрофовано-виразних форм, для українців не секрет. Як не секрет, що Україна вже давно не зазнавала такої поляризації за показником багаті-бідні, а явище середнього класу взагалі десь розчинилось серед останніх. Державний устрій, який не вміє генерувати середній клас, не може існувати за його непотрібністю. Ті ж самі кияни, до речі, вміють це робити легко (ілюстрація наготові: рис. 6).

Ще раз звертаючись до діяльності уряду *Яценюка*, з тим же негативом слід відмітити дуже невдалу (бо в системі НАН України вона нічого не економить) постанову Кабміну від 01.03.14 № 65 про так звану економію бюджетних коштів. Особливо одіозною її нормою стала заборона витрат на проведення конференцій, що унеможливує їх планування на майбутній період, та максимальне ускладнення зарубіжних відряджень. Для науковців — це щось на зразок, як заборона писати й малювати *Т.Г. Шевченку*, але не тільки.

...На початку 1990-х рр., маючи мінімальні фінансові можливості у Київграді, автор вважав справою честі для себе брати участь у міжнародних фахових конференціях, де зазвичай був єдиним носієм бейджа з написом UKRAINE (а тоді у світі колишній СРСР асоціювався майже виключно з Росією). Тепер же, заборонивши проведення та участь у, зокрема, міжнародних конференціях, Уряд, замість того, щоб показати світу “нашого цвіту”, знову віддає цю нішу науковцям з Російської Федерації.

Собі, любим чиновникам, більша частина з обмежень цієї постанови швиденько була знята додатковими постановами на її зміну, яких на сьогодні набралось... півсотні. А де ж тепер позиція Міносвіти? Замість того, щоб обговорювати це питання на зборах чи мітингах, пишеться лист на Прем'єра чи Президента з обґрунтуванням недоцільності продовження дії тієї, чи іншої норми законодавства, а далі згідно з дорученням відповідним міністерствам вносяться зміни (вбачте за банальність).

У завершальній статті цього циклу ми звернемося до прикладів особистостей, які рухали український світ науки. Яким бачив розвиток вітчизняної науки *В. Вернадський* і чому він таки відбувся. І якою є логіка в тому, щоби звинувачувати одну і ту ж “патонівську” Академію в надто інженерному ухилі (в СРСР) і в тому, що в Україні немає достатньо наукових розробок (*А. Яценюк*). Доведення правоти останнього полягає поки що тільки в тому, що очолюваний ним уряд довів український народ до стану “камікадзе”.

А ще про те, що міг би запропонувати економіці України один лише маленький відділ Інституту газу НАН України, який представляє автор, якби...

Автор висловлює вдячність за допомогу в оформленні матеріалів цих публікацій *Романові Сиротюку*. ■
(Закінчення — в наступному номері)

Література (продовження)

28. Рандушка Д., Шомшак Л., Габерова И. Цветовой атлас растений. — Братислава : Обзор, 1990. — 416 с.
29. Стогній Б., Жовтянський В. Энергозбереження: момент істини? // Дзеркало тижня. — №22 (601), 10—16 червня 2006 р. — С. 9.
30. Ващенко О.Г. За Україну, за її долю: Фотокнига. — К. : Мистецтво, 2000. — 96 с.
31. Вавринюк Г. Синьо-жовтий прапор над Хрещатиком // Хрещатик. — 7 серпня 1998. — № 111.
32. Мостовой В. “Сколько в нем неба и солнца!” // Зеркало недели. — 22 августа 2013. — №30.
33. Салій І. Крах партійного колоса. — К. : Вірій, 2007. — 2000 с.
34. Нагребецька І. Над Хрещатиком синьо-жовте знамено // Урядовий кур'єр. — 25 липня 2001. — № 131.
35. Редакціям всіх газет та видань м. Києва. Звернення / І. Заєць, Д. Павличко, Л. Скорик, О. Шевченко, М. Грабар та ін. // Вечірній Київ. — 30 липня 1990 р.

36. Жовтянський В. Від “Собору” до Собору // Дзеркало тижня. — № 36 (511), 11—17 вересня 2004 р. — С. 20. — http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/vid_soboru_do_soboru.html

37. Ведернікова І. Дорога моя столице-2 // Дзеркало тижня. — № 27, 22 липня — 13 серпня 2011 р.

38. Візир М.П. Ярославова бібліотека // Соціалістична культура. — 1990. — № 2. — С. 26, 27; № 3. — С. 12, 13.

39. Стратегія енергозбереження в Україні: Аналітично-довідкові матеріали/Колективна монографія в 2-х кн./ Ред. Жовтянський В.А., Кулик М.М., Стогній Б.С. — К. : Академперіодика, 2006. — 510 с.; 600 с.

40. Жовтянський В. Проблема не в тому, що у нас “погана” наука. Немає попиту на результати високоінтелектуальної діяльності // Хрещатик. — 20 квітня 1993.

41. Корнилюк Р., Харламов П., Шишацкий Э. Спасти будущее: первый рейтинг инновационных компаний Украины. Как инновации и наука способны возродить украинскую экономику. — http://www.ukrrudprom.com/digest/Spasti_budushchee_perviy_reyting_innovatsionnih_kompaniy_Ukraini.html

Роль науки у розвитку України — ключова

Те, що діється нині з фінансуванням науки в Україні, — це біда, вважають науковці.

Адже наука — вирішальна складова в справі розвитку країни і суспільства.

*Хоча Президент України **Петро Порошенко**, який підписав нову редакцію Закону України*

“Про наукову і науково-технічну діяльність”, опісля в своєму твітері сконстатував:

“Цей закон відкриває перед наукою унікальні перспективи. Перед науковцями, які хочуть перетворити Україну в сучасну європейську державу...”

*Про нинішню ситуацію в галузі науки — в конкретному науковому закладі та в країні — розмовляємо з директором Інституту фізики конденсованих систем НАН України, заступником голови Західного наукового центру НАН України і МОН України, академіком НАН України **Ігорем Мригломом**.*

Ігор Мриггод

доктор фіз.-мат. наук,
професор,
академік НАН України,
директор Інституту фізики
конденсованих систем
НАН України,
м. Львів

— Пане Ігоре, то ж як науковці Вашої установи практично намагаються виконувати пропозицію Президента — “перетворити Україну в сучасну європейську державу”?

— Дякую за змістовне запитання, бо й справді реальний поступ суспільства в тому чи тому напрямі визначається не рішеннями державних органів, а радше діями громадян чи цілих колективів. Перетворення у європейську державу у сфері науки означає, насамперед, запровадження на практиці механізмів і стандартів, які є на часі для наших наукових установ, добре апробовані в країнах Європи і відкривають нові перспективи та можливості для дослідників з України. Сучасний світ став інформаційно єдиним, перед ним постало чимало глобальних викликів, а, зрештою, подальший поступ навіть у царині суто фундаментальної науки вимагає все тіснішої наукової кооперації, об’єднання фінансових та інших ресурсів і спільних дій на шляху до досягнення мети. Прикладів цьому чимало: від досліджень космосу та проблем екології і до творення таких інструментів наукового пошуку як Великий адронний колайдер.

Тому вимога часу — тісна інтеграція у міжнародні наукові структури, участь у спільних проектах, висока мобільність дослідника і творення власної сучасної наукової інфраструктури.

У цьому напрямі наш інститут — Інститут фізики конденсованих систем НАН України — рухається уже давно, починаючи ще від часу його створення у вересні 1990 року. А ще до того ми були Відділенням Київського інституту теоретичної фізики, і високі вимоги до організації наукового процесу закладалися вже нашими вчителями — **М.М. Боголюбовим** (організатор і перший директор Інституту теоретичної фізики в Києві) та **І.Р. Юхновським** (організатор і перший директор Інституту фізики конденсованих систем у Львові). Нагадаю, що саме з нашого інституту розпочалася епоха сучасного Інтернету в Україні, бо саме від нас почали працювати перші в Україні лінії некомутованого зв’язку зі світом. У нас було запущено в дію перший у системі НАН України високопродуктивний кластер, який дозволив нам фактично започаткувати сучасне комп’ютерне моделювання як новий потужний і міждисциплінарний метод пізнання світу.

Науковий журнал “Condensed Matter Physics”, що видає інститут, став першим у незалежній Україні науковим виданням, котре отримало імпакт-фактор Інституту наукової інформації у США.

Науковці нашого інституту активно задіяні у виконанні міжнародних проектів і багато часу проводять у закордонних наукових центрах світу.

Навіть у тій ділянці, де правила гри встановлює виключно держава, нам вдалося запровадити такі форми підготовки наукових кадрів як спільний захист дисертацій із одночасним присвоєнням наукових ступенів кандидата наук і доктора філософії однієї з розвинутих європейських країн. І таких прикладів можна наводити чимало. Одне з важливих досягнень останніх років — участь інституту в створенні спільного Коледжу для докторантів за спеціальністю фізика складних систем разом із колегами з Ковентрі (Великобританія), Нансі (Франція) і Ляйпцигу (Німеччина), де молоді науковці здобувають свій перший міжнародний досвід, працюючи над спільними проектами, і мають змогу отримати наукові ступені щонайменше двох країн одразу.

Згадав про це ще й тому, що зараз величезна проблема виникла у зв'язку з імплементацією закону “Про вищу освіту”, який фактично руйнує усталену систему підготовки аспірантів у НАН України, а їй на заміну вводить формалізовану імітацію третього рівня підготовки кадрів (докторантуру) у вищих навчальних закладах, яка нібито мала б нагадувати докторантуру в США. А на практиці, на жаль, вийде “як завжди”...

— Як розуміти, що в Законі України “Про наукову і науково-технічну діяльність” держава повинна виділити з бюджету на науку щонайменше 1,7 % ВВП, а в Законі “Про державний бюджет України на 2016 рік” ці видатки становитимуть лише 0,16 % ВВП?

— Зрозуміти це — неможливо. Пробував знайти для себе хоч якесь раціональне пояснення. Не вдається. Так, коли керуватися інтересами одного року діяльності Кабміну, то такі пояснення існують. Це і фактична війна на сході України, яку скромно називаємо АТО, і проблеми біженців із районів воєнних дій та переселенців із Криму, і певні соціальні проблеми. Усе це вимагає значних обсягів асигнувань з бюджету. Але якщо ці кошти виділяються шляхом скорочення видатків на науку (і так мізерних), а не через закриття дір на митниці чи наведення порядку з офшорами, то виникає запитання вже до урядовців: “Яку країну будуємо?”. Бо відповідь суспільства цілком артикульована: ми йдемо в Європу і якщо ми хочемо жити в країні розвинутій, а не третьосортній, то повинні розуміти, що роль науки в процесі — ключова. І альтернативи тут не існує.

З практики інших країн відомо, що існують певні граничні параметри, за яких наука ефективно виконує ту чи ту функцію. Пізнавальна і освітня функції науки починають працювати при фінансуванні понад 0,4 % ВВП, про розробки можна говорити при сумарному фінансуванні понад 1 % ВВП, а за показників нижчих від 0,25 % ВВП, — і це вже наш досвід — основним завданням науки стає виживання.

Тому висновок такий: як важко б нам не було, але якщо метою держави є розбудова високотехнологіч-

ного суспільства, то категорично недопустимо зменшення частки бюджетного фінансування нижче від 0,4 % ВВП.

Недотримання цієї вимоги неминуче призведе до величезних економічних втрат у майбутньому, бо створити науку з нуля — дуже і дуже дороге задоволення.

Водночас, і це зрозуміло, не слід забувати, про що йшлося вище, тобто про ефективність використання цих коштів.

Таким чином, норма витрат на науку з бюджету має бути стратегічно визначена і зафіксована у вигляді перспективного плану асигнувань. Це питання не може бути предметом щорічних торгів чи фактором політичного тиску на науковців, а має стати непопущним елементом своєрідного суспільного договору між науковцями і громадою в особі влади.

Нагадую, що норма нового закону “Про наукову і науково-технічну діяльність” про 1,7 % ВВП не нова. Вона фігурувала й у попередньому законі, але, на жаль, не виконувалася НІКОЛИ.

Тому приходимо ще до однієї проблеми, яка доволі типова для нашої порівняно молоді держави, — це хронічне невиконання, а, часом, і показове ігнорування норм закону. Така ганебна практика повинна бути категорично припинена, бо інакше треба забути про європейський вибір і демократичні цінності.

— Як Ваша установа добивається реалізації суворі вимоги — привести штатні розписи у відповідність із новими умовами оплати праці в межах наявних коштів?

— Відчувається певна іронія у Вашому запитанні. Думаю, що для неї десь і є підстави. Бо якщо вимога можновладців вступає у суперечність зі здоровим глуздом, то вибір невеликий: або діяти безглуздо, але строго за вимогою, або ж спробувати знайти нетривіальний і стратегічно правильний, але не зовсім буквальний, спосіб — виконати таку вимогу.

У чому проблема логічна? Якщо ви хочете позбутися чогось “зайвого” у себе на господарстві, то першою справою маєте провести свого роду інвентаризацію і визначитися з тим, що є “зайвим”, а вже на наступному кроці думаєте про те, куди це “зайве” передати в прийнятний спосіб (може комусь воно й потрібне). А тут вам нав'язують інший шлях. Кажуть, що ви маєте винести з кожного приміщення третину усього, що там є. І не важливо, що у великій світлиці зайвих речей немає, бо головно згромаджені вони в комірчині... Такою ж логікою “вказівок” керувався Кабмін, а депутати зафіксували її у законі “Про державний бюджет України на 2016 рік”.

А тепер про наш інститут. Засадничо він задумувався як відносно невелика наукова установа зі своїм чітким місцем на науковій мапі України, що орієнтована головно на розвиток фундаментальних досліджень зі статистичної фізики. Предметом наших досліджень було обрано конденсовану речовину в усіх її агрегатних станах, яка вивчається на мікроскопічній основі, стартуючи із її розгляду на рівні основ-

них твірних елементів — від електрон-іонного рівня опису і до моделей атомарно-молекулярних. Кілька років тому цей напрям органічно доповнила фізика складних систем — нова і дуже динамічна ділянка міждисциплінарних досліджень, у якій твірні елементи багатоеlementної системи можуть бути і не фізичної природи, а, скажімо, люди, якщо мова йде про людську діяльність, чи комп'ютери, коли говоримо про інтернет-мережі. Методи статистичної фізики і тут дозволяють отримати багато цінної інформації.

Колектив інституту формувався послідовно і вдумливо, — від студентської лави починаючи. Маємо нині унікальні показники як за часткою науковців у колективі (близько 75 % складу), так і за якістю дослідників — чи не найвища в НАН України питома частка дослідників із науковими ступенями докторів (близько третини) і кандидатів (майже 55 %) наук. Також інститут є в числі лідерів за такими показниками, як середній вік науковців — близько 45 років. Отож, питання скорочення чисельності та оптимізація структури у нас стоїть дуже і дуже гостро, бо кожний науковець — то фахівець високого рівня, який готувався роками. За такими формальними показниками наукової результативності, як число публікацій і їх цитованість, інститут теж не пасе задніх, займаючи стабільно високі позиції як у регіоні, так і в Україні. Маємо також приклади значних прикладних здобутків. Так, наші вчені понад 10 років працювали за Чорнобильською тематикою, і чимало наших напрацювань враховані в програмі моніторингу стану паливовмісних матеріалів в об'єкті “Укриття”, а нова технологія кольороподілу, запропонована в інституті нещодавно, є справді дуже перспективною. То ж який вихід за умов скорочення фінансування і примусу до скорочення?

Тут мушу сказати також, що 2016 рік, попри всі його бюджетні проблеми, не перший, коли ми реально зіткнулися зі скрутою. Так, для прикладу, у 2015 році через недофінансування практично увесь колектив інституту (за винятком охорони) майже місяць провів у додаткових безоплатних відпустках. Уже тоді були задіяні усі можливі і неможливі засоби подолання кризи. Усі ці труднощі, які демонструють ставлення держави до науки, призвели до того, що чимало молодих науковців вимушені шукати щастя деінде, бо на їхніх плечах відповідальність за свої сім'ї.

За останні п'ять років вимушено від нас пішло дев'ять кандидатів наук і п'ять молодих дослідників (головно в IT-сферу), що становило майже 20 % науковців. Уже в перші місяці 2016 року через відчуття безвиході і відсутність чіткої перспективи звільнилося ще три кандидати наук і два дослідники. Наголошую, що йдуть від нас молоді і перспективні працівники, які мріяли працювати в науці, але змушені шукати гідну платню для утримання своїх сімей. А залишається старше покоління, яке вже не має змоги експериментувати з новими професіями. Тобто скорочення чисельності за “сценарієм уряду” відбувається вже не перший рік, але чи це правильний шлях? Та, повертаючись до вимог, — змушені їх

виконувати, але вдумливо і з видумкою. І головне наше завдання — зберегти інститут.

— Як сприймають працівники Вашої установи п.1 статті 36 Закону “Про наукову і науково-технічну діяльність”, який проголошує: “Оплата праці наукового працівника повинна забезпечувати достатні матеріальні умови для його ефективної самостійної творчої діяльності...”?

— Текстуально сприймають дуже добре — як своєрідне побажання до ювілею чи іншої святкової події. Психологічно — як давно відомий іронічний жарт. Чому так? Бо світ людина сприймає крізь призму свого власного досвіду, а досвід у нас поважний — від розвалу новітньої імперії СРСР та процесів закладання основ нової держави Україна і до досвіду майданів і активних дискусій про інновації та реформи. Що об'єднує усі ці часи?

Одна зі спільних рис — це намагання головних тримачів акцій “держава” маніпулювати суспільною свідомістю через гарні гасла. Тому, з одного боку, ми любимо гарні гасла і “ведемося” на них, а з іншого — з досвіду сприймаємо їх як неможливі до виконання. Такий от парадокс виходить... Звідси і глибші проблеми: ставлення до Конституції, законів, сприйняття влади і пошук власного шляху. А це вже проблема державного масштабу...

“Мусимо діяти послідовно, наполегливо, системно і невідступно...”

— Чому саме науку зробили найбезболіснішим напрямом, на якому країна може ефективно економити бюджетні кошти?

— Цікаве і водночас складне запитання. Найпростіший варіант відповіді — від недолугості і відсутності системного бачення перспективи. За таких умов, якщо потрібно забрати у когось гроші, то вибирається найпростіший шлях — забирають у того, хто найменше чинить спротив і не має за своєю спиною когось, здатного реально заступитися за ображеного. І звичайно, що за таких обставин відповідальність лягає як на можновладців, так і на “ображеного”, бо останній не зумів акцентовано відстояти свої права і довести своє право, а також не зумів заручитися підтримкою реально сильного партнера.

Якщо говорити про наукову сферу, то, з одного боку, наука не змогла перекопати владу, а головне — суспільство, у своїй необхідності. Якщо чесно, то вона і не дуже намагалася це робити. Тому чи не найголовніший висновок: маємо навчитися говорити з суспільством, перекопати його у своїй затребуваності, довести, що належного рівня науки не може бути якісної освіти, а отже не можна сподіватися на світле майбутнє для наших дітей. І одним із найпереконливіших прикладів тут є питання про визнання дипломів українських вишів за кордоном. Так, дипломи фізиків чи хіміків, отримані за часів СРСР чи України, де-факто визнаються практично в усіх країнах світу, де працюють, зокрема, і вихідці з нашого

інституту. Чому так? Бо за ними стояла потужна наука, і провідні вчені задавали високу освітню планку практично в усіх університетах. З другого боку, можемо подати великий перелік спеціальностей, де диплом про вищу освіту не дає права на працю за фахом у країнах Європи чи США. І головна причина тут — у рівні викладання та програмах, які визначалися або ідеологічними приписами, або ж наукоподібними імітаціями.

Інший аспект цієї ж проблеми пов'язаний з експертною функцією науки, яка так і не стала у нас повноцінною. Мова не йде про замовні, так звані експертні, висновки для можновладців, які нібито мали б підтверджувати їхню правоту, — цим представники влади активно користувалися раніше і користуються далі, а автори таких замовних експертних висновків реально шкодять іміджу української науки. Коли кажу про наукову експертизу, — маю на увазі справді науково обґрунтовані прогнози національного рівня з проблем, які мають загальнодержавне значення. Таких питань чимало — від стратегії розбудови країни, перспектив національної економіки і до екологічних проблем, яких у нас чимало.

Основним акцептором таких експертних доповідей має бути суспільство. Тоді на них зважатиме влада, а наука отримає потужне оперття — найсильнішого партнера, який не дозволить так легко маніпулювати фінансами в частині науки. Зауважу, що освітня та експертна функції — першочергові завдання науки, які вимагають бюджетної підтримки і можливі саме в умовах самоврядності науки і відсутності політичного тиску з боку можновладців.

Але є й інший варіант відповіді — складніший, бо ситуація з жалогідним фінансуванням наукової сфери свідомо твориться тими, хто не бажає бачити Україну сильною європейською державою. Так, вони часом спекулюють на почуттях пересічних громадян, говорячи про те, що наразі наука мало дає для реаль-

ного підвищення рівня їхнього життя. І мають певну рацію. Але при цьому замовчують: що в Україні практично відсутні умови, законодавча база та інфраструктура для інноваційного бізнесу; що найуспішніший бізнес у нас той, який вмів “жирувати” на бюджеті і тому він став відчутною частиною влади; що розробки (а це ще одна архіважлива функція науки) мають фінансуватися, насамперед, коштом замовника з бізнесу, який в Україні зайнятий сьогодні іншим; що через хронічні проблеми недофінансування, яке не може покрити навіть видатки на заробітну плату, наукове обладнання роками не оновлюється, а дослідні виробництва фактично зруйновані. І ще багато про що можна було б тут сказати.

Загалом ситуація нагадує те, що спостерігалось ще недавно в українській армії: через недолугість влади або ж свідоме втручання інших сил (чіткої відповіді ми й досі не отримали, тому — вибирайте) Україну залишили з “іграшковою” армією, яка виявилася нездатною на системний спротив окупанту. І цим агресор і скористався. А відмінність у тому, що армію чи поліцію можна відновити впродовж кількох років. Створити ж сильну наукову сферу з нуля за кілька років практично неможливо. І тоді буде йтися уже про зовсім інші суми бюджетних коштів.

— Скільки молоді ще залишиться в Україні через п'ять років, якщо влада “не подорослішає” у своєму розумінні справжньої ситуації в науці та науково-технічній діяльності?

— Думаю, що слід розрізнити тут два аспекти. Перший стосується власне здібної і талановитої молоді, яка приходить у науку після закінчення університетів, а тепер часто вже й вищу освіту здобуває відразу за кордоном, бо має на це право. Питання лише в тому, чи повертається ця молодь в Україну? І тут велика проблема не лише для української науки, але й держави в цілому. Як би затерто це не звучало, але без

Чергова (вже друга впродовж поточного року) загальноакадемічна акція протесту науковців. Львів, 15 червня 2016 р.

молоді ця держава позбавлена майбутнього. І я не бачу поки що жодних системних дій, які б впливали на динаміку процесу позитивно. Щодо прикладу нашого інституту, то молоді науковці багато часу проводять у провідних наукових центрах світу, і частина з них там залишається. Ця тенденція у нас домінувала в 1990-х роках, а зараз вона помітна, але першість перебрала на себе ІТ-сфера, де порівняно висока платня, немає потреби покидати рідну домівку, а наші фахівці можуть порівняно легко перекваліфікуватися.

Вже з цього зрозуміло, що без істотного перегляду системи оплати праці, без підняття престижу праці науковця, без відкриття усіх шляхів для швидкого кар'єрного росту, припинити процес витоку молоді з науки не вдасться. І часу на роздуми тут не так багато, бо уже тепер в науці спостерігається розрив поколінь, коли в науковій установі більшість працівників становлять дослідники пенсійного віку, меншість — це молоді вчені, котрі використовують цей час як стартовий майданчик для наступного “стрибка”, і практично відсутнє середнє покоління. Отож, граничний час для прийняття системних рішень визначається здатністю установ вивести молодих науковців на пристойний науковий рівень через комунікацію з досвідченими вченими, вік яких в окремих інститутах уже перевищує 70.

Звідси впливає уже інший аспект Вашого запитання: чи “подорослішає” влада і чи здатна вона на це?

Щодо здатності, то я все ж оптиміст і сподіваюся на краще. Дуже хочеться бачити в Україні не політиків, а творців і будівничих держави — людей, найвищою амбіцією яких стане реалізація того чи того великого проекту “для людей”. Ми багато бачили тих, хто: будує маєтки для своєї власної “позолоченої” персони; вміє ввести в блуд обіцянками багатств пенсіонерів і працівників ринків; ухиляється від податків і вимагає, водночас, пільг від держави; обіцяє побудувати рай неземний тут і вже, а реально зайнятий виведенням капіталу і перевезенням родини у місця “благословенні”. А потребуємо ми інших. І це питання не про “дорослішання”, а радше — про вибір іншого покоління. Сподіваюся, що такі особистості серед молодих українців уже є, і справжня амбіція — побудувати свою власну країну! — не дозволить їм виїхати. А наше з вами завдання: не дати “досвідченим політиканам” зламати “хребет” молодим і по-справжньому амбітним молодим державотворцям.

— То як все ж таки, на Вашу думку, домогтися, щоб бодай хтось з владних чинників у державі таки думав про її майбутнє?

— Я не думаю, що слово “домогтися” передбачає швидкий розвиток подій. Мусимо діяти послідовно, наполегливо, системно і невідступно. Маємо крок за кроком домагатися свого, розбудовуючи структури громадянського суспільства, чудові зразки якого уже продемонстрував волонтерський рух, але не можна зупинятися ні на мить. Слід відповідально ставитися

до справ, що належать до сфери нашого власного впливу — чи то місця проживання, чи то праці — і діяти так, як диктує нам наше власне сумління і бажання змінити світ. Відповідальне ставлення до власних вчинків і дій дозволяє вимогливо ставитися до інших. І звичайно, що найвищі вимоги слід ставити до тих, хто формуватиме органи влади. Це такі загальні слова, які не раз повторювалися, не раз звучали, але яких дуже важко дотримуватись.

А щодо науки, то тут її роль теж могла б бути дуже важливою. Маю на увазі експертну функцію насамперед. Думка справді авторитетних фахівців, яка публічно висвітлюється і обговорюється, — важливий чинник впливу, який міг би стримати можновладців від прийняття поспішних, а часом і вкрай шкідливих рішень. Якщо повернутися до розмови про науку, то прикладів тут чимало. Згадаю, скажімо, про те, що діється зараз у системі підготовки кадрів вищої кваліфікації. Прикладом успішних реформ в освіті та науці називають запровадження третього освітнього рівня — докторантури. Без вироблення загальної візії системи освіти і науки в Україні такі кроки не можу сприймати по-іншому, як появи своєрідного культу карго. Ми намагаємося копіювати певний елемент працюючого механізму, який склався в інших країнах роками. Пробуємо їхню “шестерню” вмонтувати у цілком іншу машину, де місця для неї немає. При цьому не беремося ані проаналізувати найближчі наслідки, ані змоделювати наступні кроки. І все це називаємо реформою.

На практиці ніхто реально не переймається питанням, чи справді підвищиться при цьому якість кандидата наук від того, що йому прочитають більше лекцій і перейменують на доктора філософії. Ми творимо симулякр, далі розуміємо, що це — реальна проблема, потім беремося її натужно долати. Створюється імітація руху і боротьби “за реформи”, де антиреформаторами виступають люди зі здоровим глуздом. Те ж саме стосується також посилення вимог до здобувачів вчених звань. Можна скільки завгодно і як завгодно модифікувати ці вимоги, але може є сенс нарешті спробувати відповісти на запитання про роль, яку відіграють вчені звання в усій освітній і науковій системі. Бо при цьому виявиться, що “король — голий”. І чи не основна “фішка” в тому, що навіть не займаючись наукою і лише за “мудре” звання державний службовець може мати вагому доплату до посадового окладу. То, може, слід змінити такий порядок речей і вибудувати ефективнішу систему стимулювання праці науковця? Хто може зупинити оте беззмістовне бігання по колу? Без табу авторитету з експертного середовища нам не обійтися.

— Дякую, пане Ігоре, за ґрунтовну й цікаву розмову. Будемо сподіватись, що ситуація в науці все ж поліпшиться. І цьому сприятимуть і владні інституції. ■

*Розмову провів Богдан Залізняк,
керівник прес-центру наукової журналістики
Західного наукового центру
НАН України і МОН України, м. Львів*

СОНЯЧНИЙ ШЛЯХ

*Життя — це шлях крізь терни до зірок.
Зірки — свобода, щастя, молодість, надія...
Ти сходиш сам, але з тобою Бог —
Він серця сила й воля,
в тобі молиться й мріє...*

Надія Юрковська
канд. техн. наук,
ст. викладач
Національної академії
образотворчого мистецтва
та архітектури,
м. Київ

Чим є життя Людини, як не сходженням на Еверест власної душі, що вимагає безперервної напруженої праці серця, волі, розуму і є наслідком нескінченного відродження з попелу?

Цей прогрес є результатом і процесом пробудження, потребує націленості і самовіддачі.

Найзаповітніше бажання людини — щастя. Гедоністична спрямованість свідомості загострює увагу на швидкоплинних проблемах і перетворює незміцнену в своїх ідеалах істоту з неосяжним потенціалом в банального споживача, різноманітність життя якого обмежується кількістю, враженнями та ступенем збоченості.

Проте це хвилиenne задоволення, яке насичує найгрубіші ділянки людського мозку й агресивно вимагає постійного підживлення. Значно більше радості отримує людина при насиченні емоційному, ніж фізичному; ще більший ефект — від прогресу інтелектуального і духовного. Людиною рухає потяг до щастя, — і кожен скерований у напрямку, звідки чує його жаданий смак, що розвивається по мірі сходження людини, стає вищим, тоншим: хто відчув смак добрих вчинків, у важкій ситуації вже не зможе намагатись відпочити перед телевизором, — він полетить допомагати нещасним, оскільки саме в добротності народжується найбільше щастя (вона не лише піднімає над власними обставинами і дарує вдячність людей, що відгукується в серці відчуттям справжнього щастя й сенсу власного буття, але й приносить філософське усвідомлення цінності життя і радощів, після досвіду та розуміння справжніх трагедій).

Коли людина відкриває для себе нові горизонти, починає розвиватись і бачити сенс життя не лише в сьогоденних насолодах, задоволенні базових фізичних і соціальних потреб, вона підходить до підніжжя власної Голгофи, що принесе спасіння не лише їй. Людиною керують інтерес, бажання розвиватись, потреба бути корисним, передавати свій досвід і душевні сили тим, хто є поруч. Але постійні пошуки, все міцніші ідеали і ясніше бачення чистоти життя обов'язково призводять до розчарувань та втрат, найбільшчими з яких є смерть того в самому собі, що раніше вважав за свою сутність.

Це лише одна з перепон на шляху. І рано чи пізно — але напевне всі її долають, завдяки цілеспрямованості та вірі в ідеал, відчаю або втомленості від усього наносного. Зменшує біль усвідомлення, що це не злодій крає серце й руйнує долю, — а хірург лікує від смертельної хвороби, що інколи потребує болючих операцій: від них втрачають свідомість, не розуміючи їх необхідності, не в змозі пережити біль. Проте анестезією

є щира віра в найкраще і довіра долі, прагнення розвиватись і бути Людиною за будь-яких обставин, які лише висвітлюють внутрішню суть особистості (для проявлення себе в якомусь аспекті необхідно відчуті спокусу: наприклад, бідна людина не може називати себе аскетичною чи безкорисливою, оскільки це її даність, умови життя — проте вже володіючи матеріальним майном, вона робить вибір. Саме при нових можливостях відкриваються незнайомі до цього інстинктивні, емоційні потяги, тенденції особистості). В нездоланно важкі моменти рятує реалізація найвищих ідеалів в своєму житті: лише той насправді вірить в диво, хто безкорисливо робить добро для інших. Людиною є не той, хто може робити добро, — проте лише той, хто не може своїм існуванням не освітлювати життя інших.

З іншого боку, серйозно перешкоджають постійні труднощі, боротьба з обставинами, побутом, вимогами життя, оточенням, яке не розуміє високі ідеали та потреби. І справжні перемоги над зовнішнім неможливі без подолання внутрішніх бар'єрів, оскільки все зовнішнє нас стосується лише коли безпосередньо чіпляє щось всередині — щось невидиме й невловиме, але живе, велетенське, сповнене сили чуттів та безграничної енергії життя, свободи і щастя — щось найбільш вільне у світі, але часами замкнене в неподоланній клітці. Ці грати проявляються тоді, коли внутрішні потреби не можуть бути реалізовані через зовнішні обставини — чи то люди, тіло, обумовленість матеріального світу тощо. І якщо ціль висока, бажання зсередини здатне привести до справжньої свободи (принаймні істотного подолання, звільнення на даному етапі, сходження на нову, недосягну раніше вершину), то пробуджене серце всіма силами починає шукати шляхи реалізації власної потреби. Ця внутрішня битва на Курукшетрі власної душі,

безперервна боротьба-молитва, яка очищує всю істоту зсередини, робить її смиренною, — але безмірно вольовою і нездоланною, — і дає відчуття спокою, захищеності, щастя й радості, призводить, врешті-решт, до цілковитої перемоги — спочатку всередині. Тоді для людини наступає рай на Землі — в поточній реальності, незалежно від оточення. І зовнішні обставини вже не мають влади над звільнено власною кров'ю душею: вони або змінюються на краще, або стають замалими і вже не здатні зачепити людину за живе і вплинути на якість життя, оскільки вона переростає їх. Новонароджений фенікс отримує шанс на чергове життя, сповнене пригод, подолань і досягнень.

І знову будуть труднощі, і знову буде відчай, — і безмежний досвід власної смерті, що приводить до відродження. Але це є смерть власної особистості, не найкращих її властивостей і проявів, що лише на перший погляд є атрибутами самої суті людини, — проте насправді обмежують її свободу і нерідко є проявом гордині та інших вад. Так великий хірург — життя — з безмежною милосердною наполегливістю зцілює і вдосконалює нас, відкриваючи нові горизонти власної душі — безмірно могутньої і чистої. Дарує нові якість життя і силу самоусвідомлення — цілком інші можливості розвитку, радості й задоволення, невідомі й недосяжні раніше.

Це єдиний шлях нагору: завзятість підніматись, нескінченно знов і знов відроджуючись із попелу, долаючи всі круги пекла; непохитна сила волі й відчайдушної, всепереможної віри попри душевну втомленість і безмежний відчай у пори темної ночі душі; могутність серця й милосердя попри зради, — що призводить до власного звільнення і дарує чисту, радісну дитячу совість, справжню дружбу і кохання, щасливе життя Людини. ■

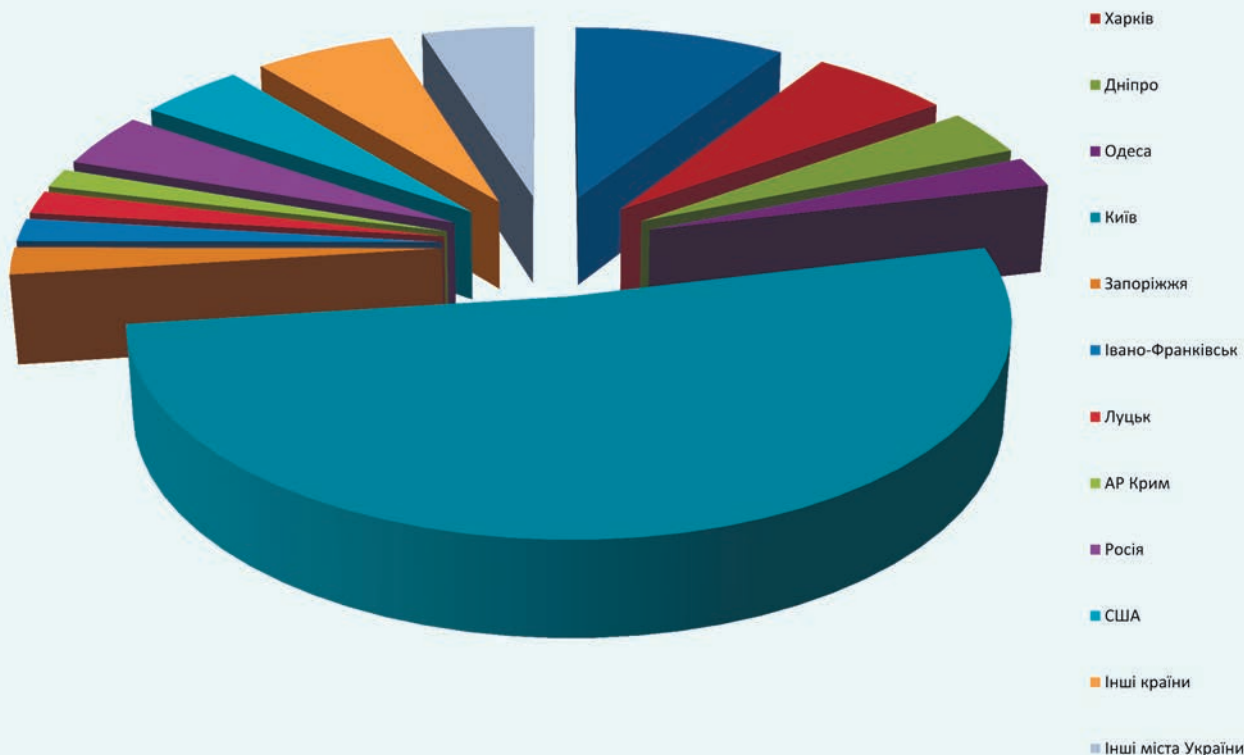
СВІТОГЛЯД

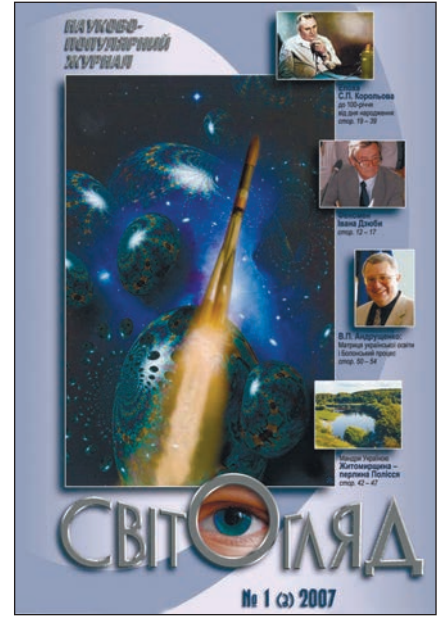
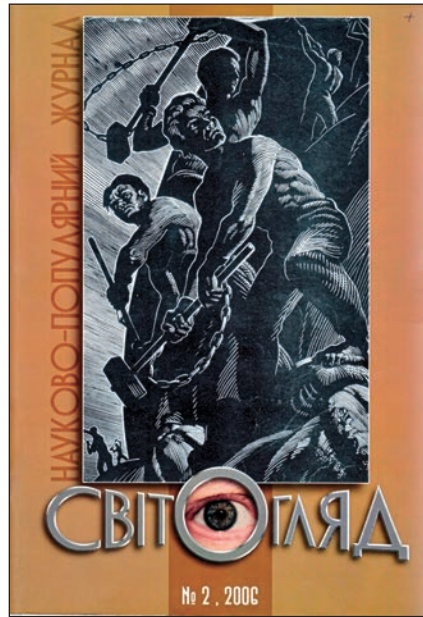
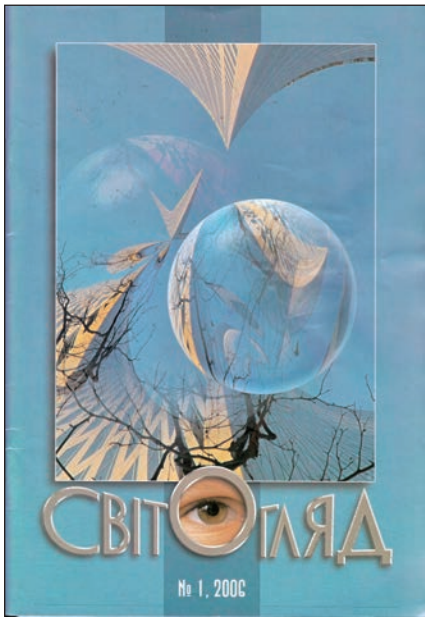
Науково-популярний журнал "Світогляд" засновано 2005 року (постанова Національної академії наук України від 28 грудня 2005 року № 293). Засновниками журналу виступили Національна академія наук України і Головна астрономічна обсерваторія НАН України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації (КВ №1180-БОР) було отримано 25 квітня 2006 р. і журнал розпочав свою діяльність, а саме, вже восени 2016 року вийшли друком перші два, такі очікувані, числа журналу. Про історію започаткування журналу написав його незмінний головний редактор *Ярослав Яцків*, доктор фізико-математичних наук, академік НАН України, у своїй книзі "Моє земне тяжіння" (том 1, розділ "Науково-видавнича діяльність"; том 2, розділ "Наукові будні: Справа "Світогляд", К. : ВД "Академперіодика", 2015).

Журнал у популярній формі висвітлює актуальні проблеми сучасної науки і техніки, здобутки світової науки та інформацію про дослідження, які проводяться в Україні і, зокрема, в Національній академії наук України. Наша передбачувана аудиторія — фахівці в галузі соціогуманітарних, природничих та технічних наук, студенти вищих навчальних закладів, учні старших класів середніх шкіл та всі, хто цікавиться питаннями сучасних наукових досліджень в Україні та в світі.

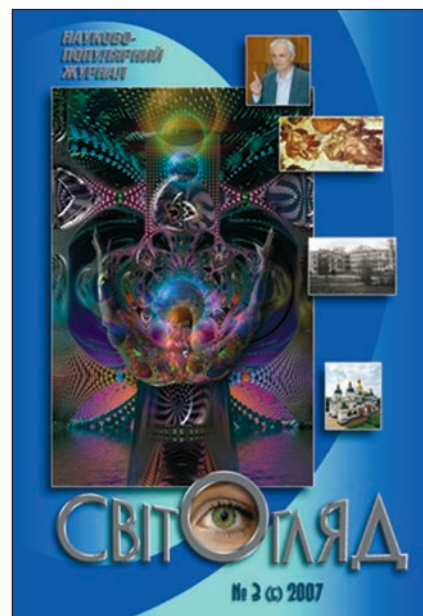
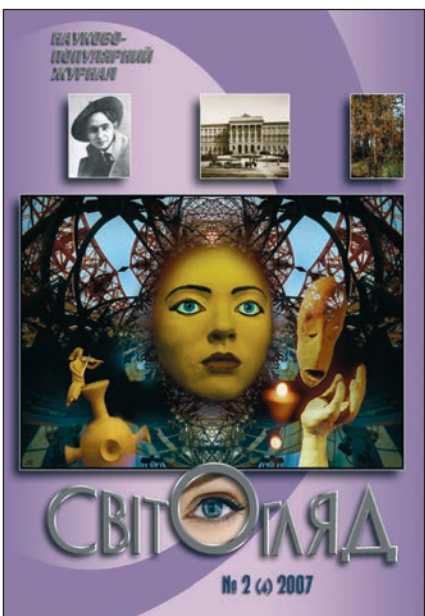
За десять років на 4800 сторінках журналу опубліковано 1067 статей, підготовлені 749 авторами з 329 установ. Географія авторів досить широка — Київ і Київська область, АР Крим, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Запорізька, Івано-Франківська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Чернівецька, Чернігівська області та Австрія, Велика Британія, В'єтнам, Данія, Ізраїль, Італія, Німеччина, Польща, Росія, Словаччина, США, Франція, Чехія, Швейцарія, Швеція (гістограма статистичного розподілу подана нижче).

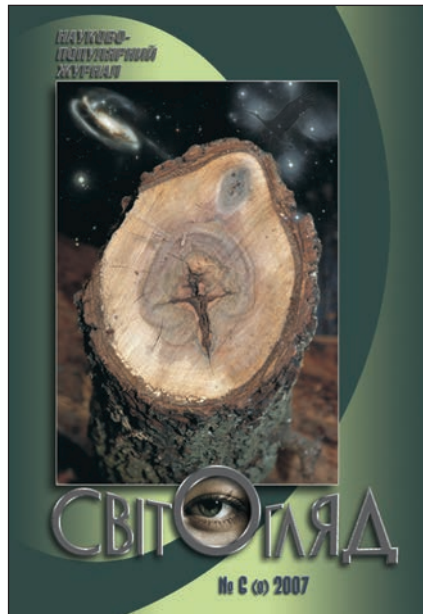
Ми вдячні авторам журналу та його постійним читачам і раді отримати Ваші відгуки та пропозиції щодо покращення журналу.

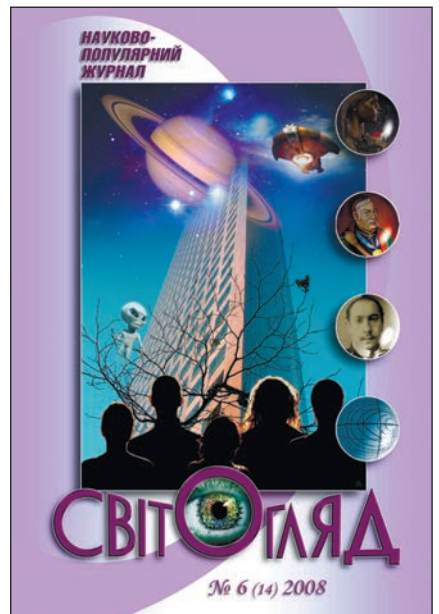

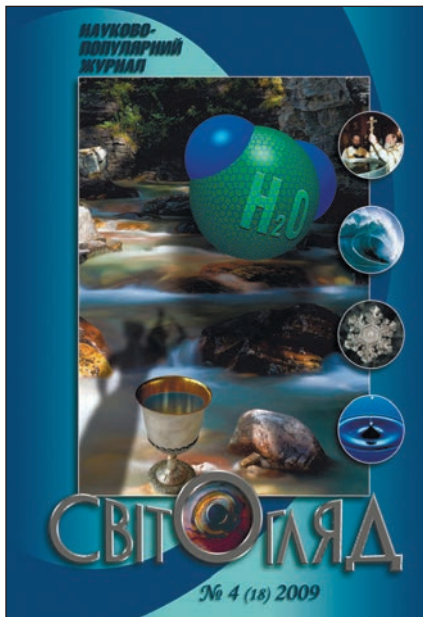
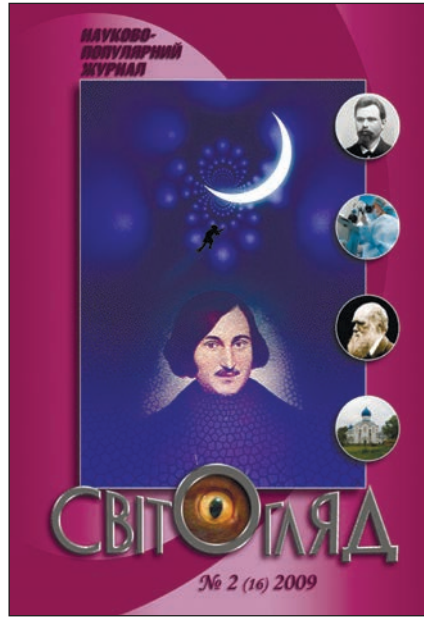
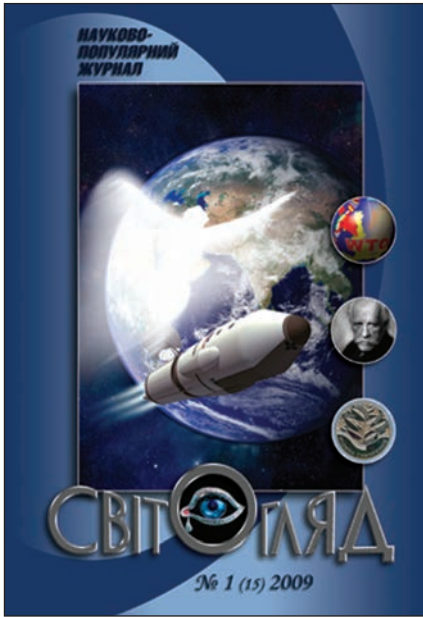
НАУКОВО-ПОПУЛЯРНОМУ ЖУРНАЛУ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ і ГОЛОВНОЇ АСТРОНОМІЧНОЇ ОБСЕРВАТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ “СВІТОГЛЯД” 10 РОКІВ

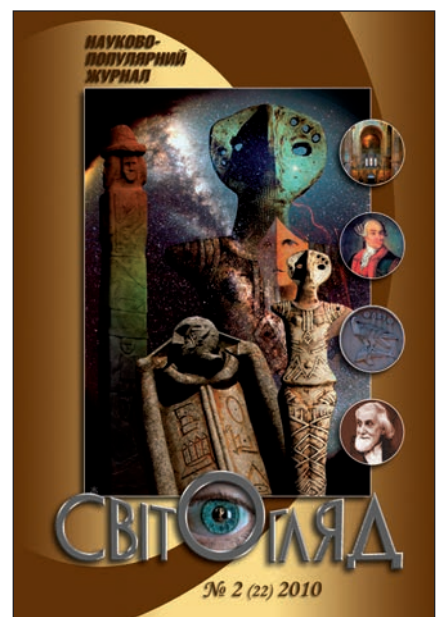
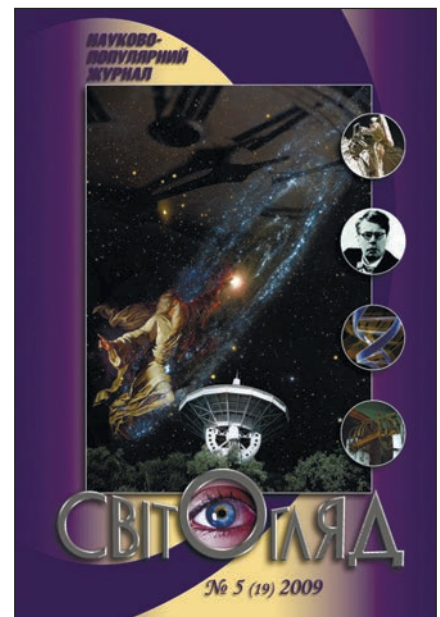

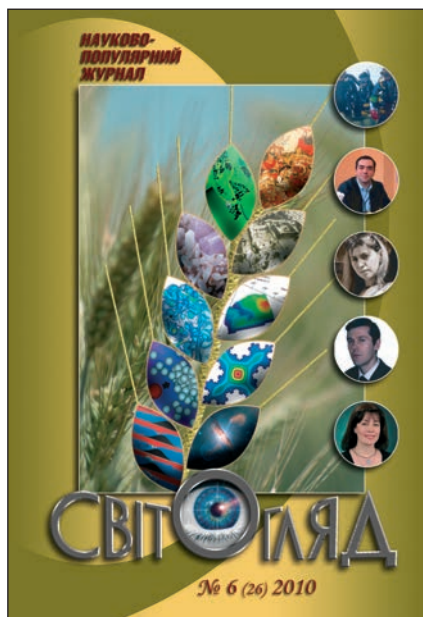
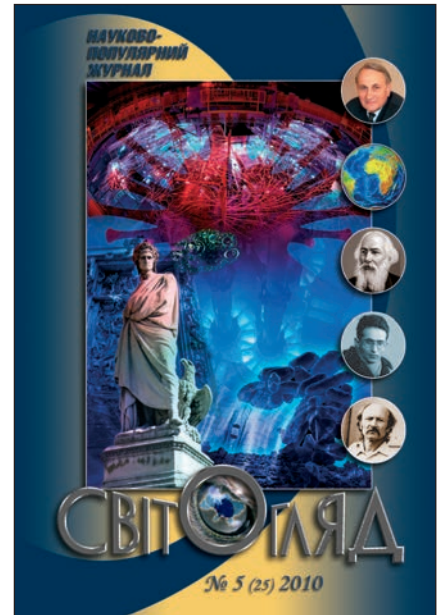
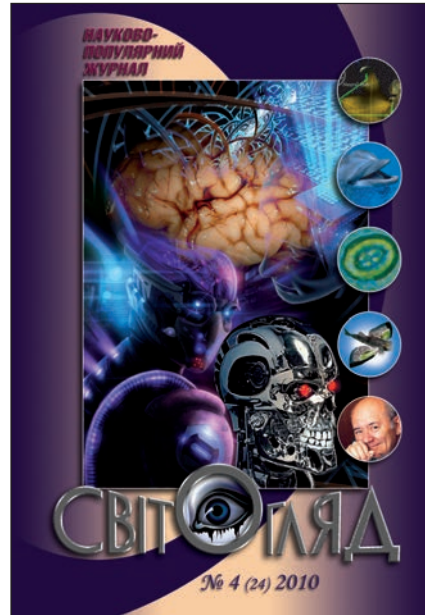
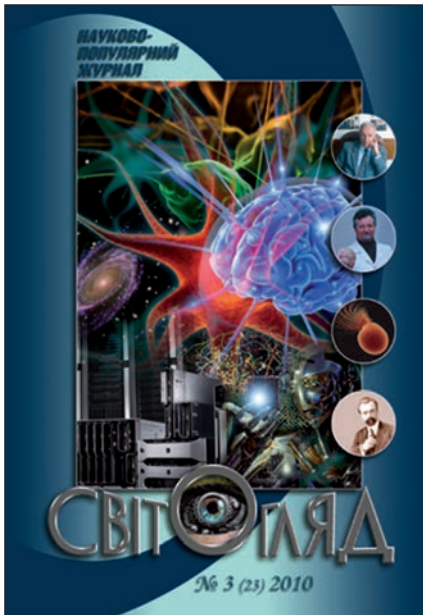
749
авторів

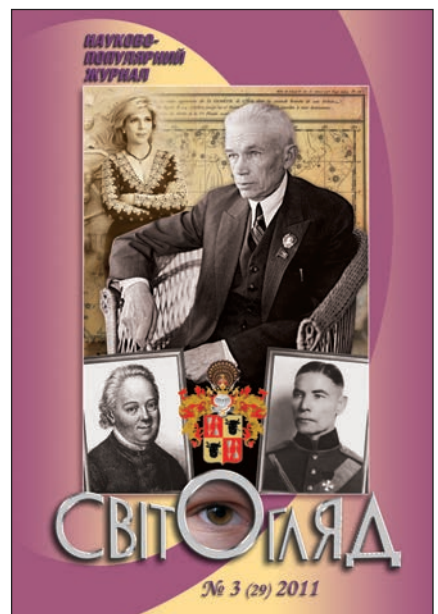
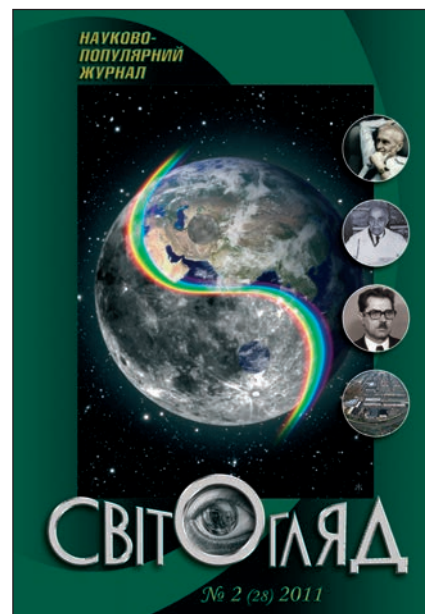

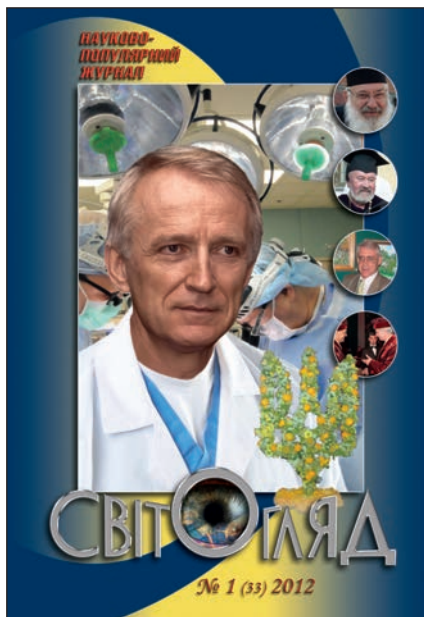
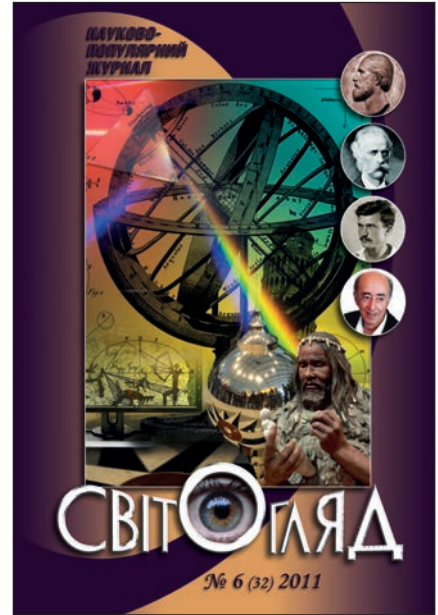
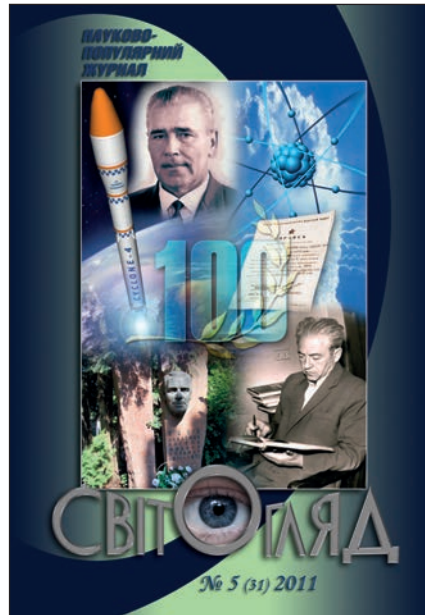
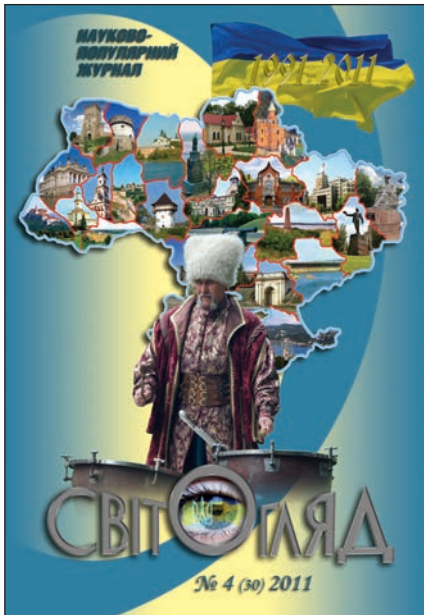
1067 статтей

16 країн
46 міст
та сіл України

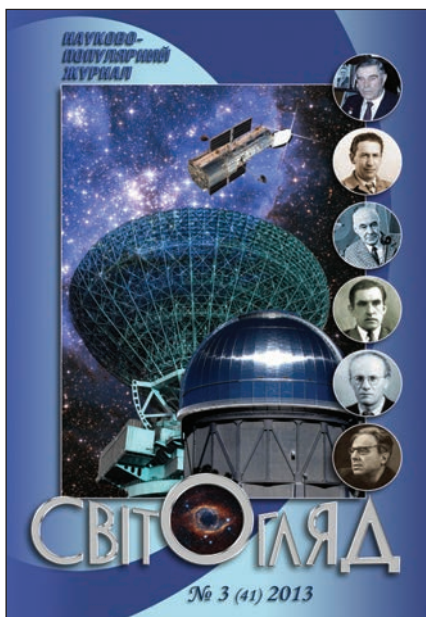
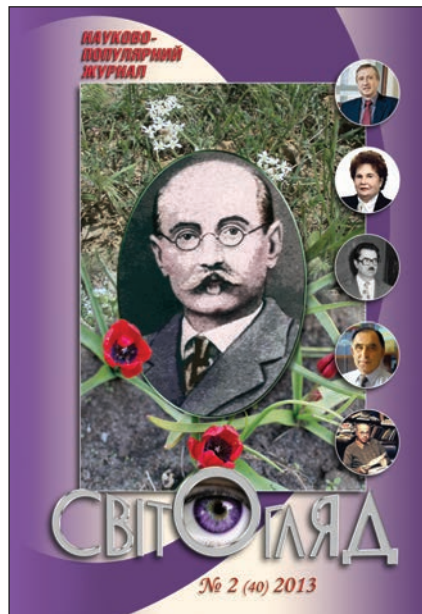
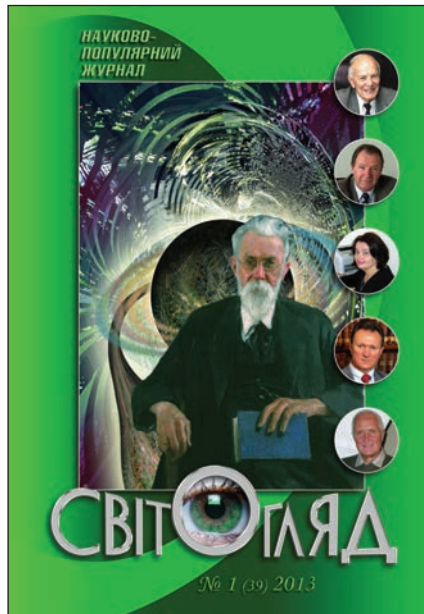
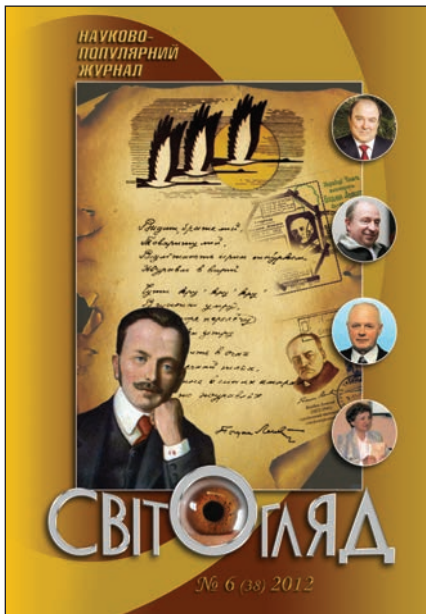

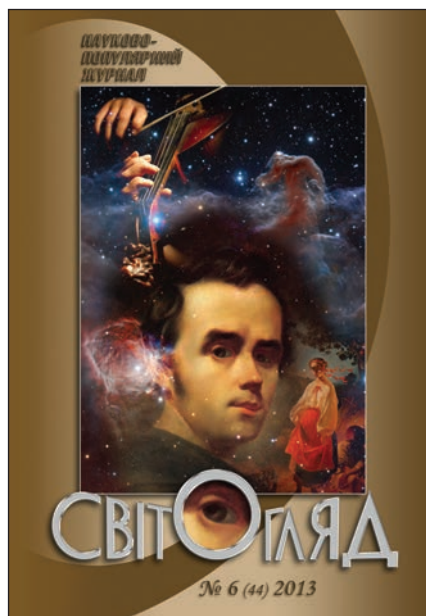
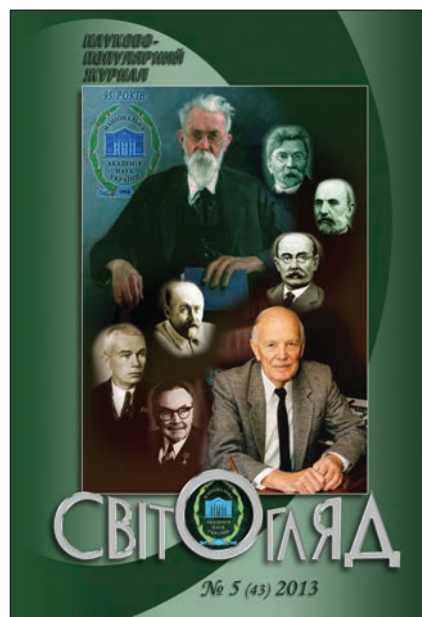
329

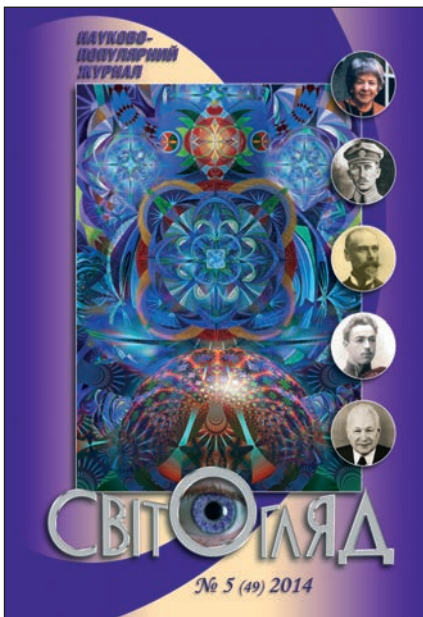
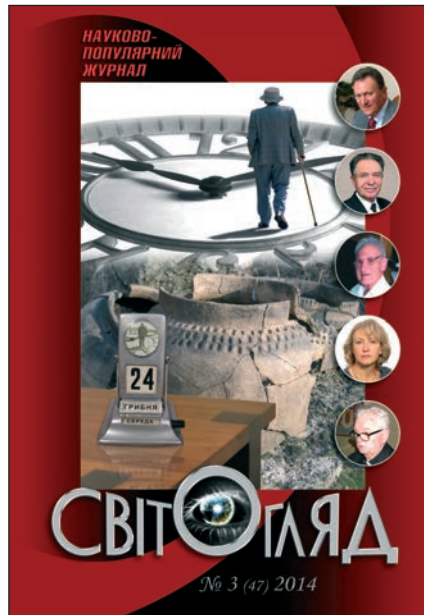
установ

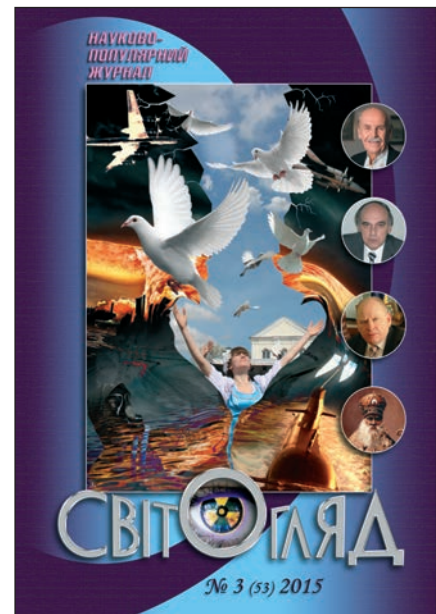
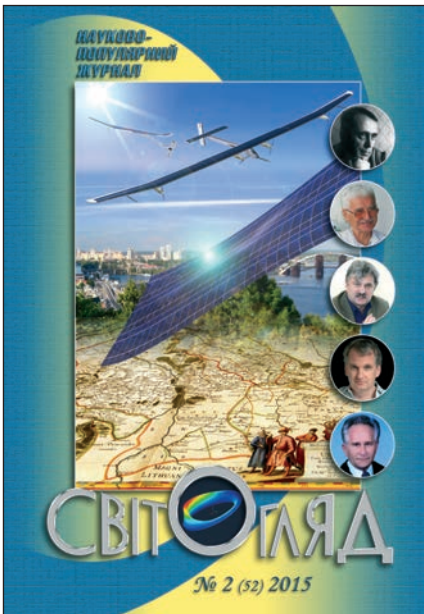

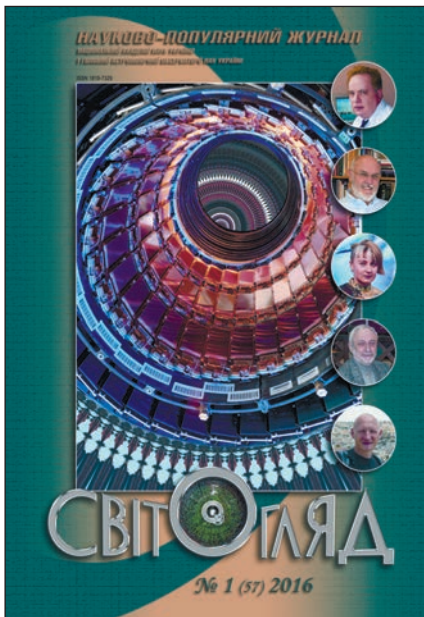
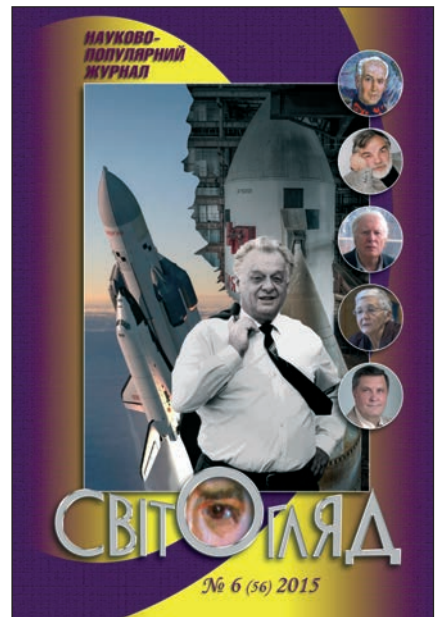
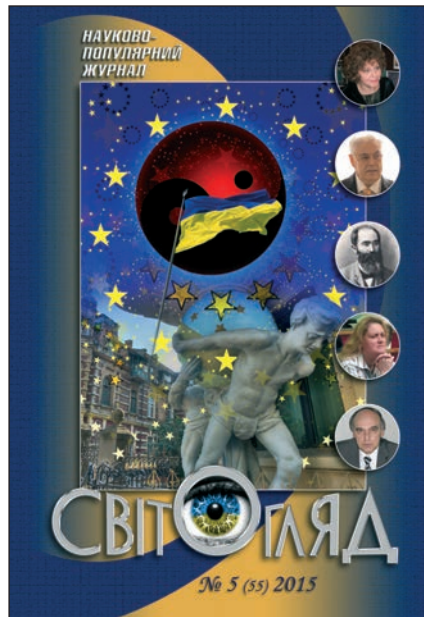
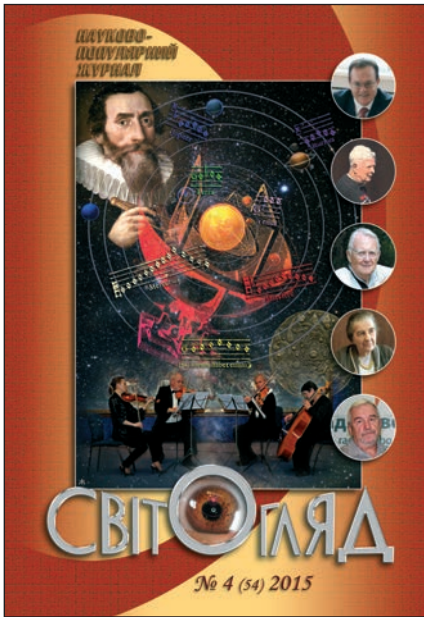
60 ВИПУСКІВ

4800
сторінок

**ВСІМ ЩИРО
ДЯКУЄМО!
ЧЕКАЄМО
НА НОВІ СТАТТІ!**

